

FORSKERES TAUSHETSPLIKT OG MELDEPLIKT

HALLVARD FOSSHEIM OG HELENE INGIERD (RED.)

**FORSKERES TAUSHETSPLIKT
OG MELDEPLIKT**

FORSKERES TAUSHETSPLIKT OG MELDEPLIKT

HALLVARD FOSSHEIM OG HELENE INGIERD (RED.)

De nasjonale forskningsetiske komiteene

FORSKERES TAUSHETSPLIKT OG MELDEPLIKT
DE NASJONALE FORSKNINGSETISKE KOMITEENE
WWW.ETIKKOM.NO • 2013

GRAFISK DESIGN: BLÆST DESIGN/GEIR HENRIKSEN
TRYKK: ROLF OTTESEN AS
PAPIR: MULTIDESIGN ORIGINAL WHITE 115 GR
SKRIFTYPE: MERCURY

MATERIALET ER VERNET ETTER ÅNDSVERKLOVEN. UTEN UTTRYKkelig SAMTYKKE ER
EKSEMPLARFREMSTILLING BARE TILLATT NÅR DET ER HJEMLET I LOV ELLER AVTALE
MED KOPINOR (WWW.KOPINOR.NO).

978-82-7682-067-6

Innhold:

INNLEDNING	7
HALLVARD FOSSHEIM • HELENE INGIERD	
“MEN LILLE PETER SPILLEMAND LØB HJEM OG SLADREDE!”	17
KONFIDENTIALITET, LOYALITET OG VARSLINGSPLIGT I ET AKTØRPERSPEKTIV	
BENTE GULLVEIG ALVER	
RETTE TIL TAUSHET OG BEHOVET FOR KUNNSKAP	35
— NOEN ETISKE UTFORDRINGER I FORSKNING OM UTSATTE OG STIGMATISERTE GRUPPER	
ARNE BACKER GRØNNINGSÆTER	
HVA BETYR TAUSHET?	51
TAUSHETSPLIKTEN OG VARSLINGSPLIKTEN I VANSKELIG FARVANN	
MAY-LEN SKILBREI	
NÅR SNØBALLEN BEGYNNER Å RULLE	67
TOM CHRISTIAN BLIX	
KILDEVERNET: DILEMMAER OG UTFORDRINGER FOR FORSKERE SOM STUDERER SENSITIVE TEMA	85
RAGNHILD BJØRNEBEKK	
OM FORFATTERNE	109

Innledning

HALLVARD FOSSHEIM

SEKRETARIATSLEDER – DEN NASJONALE FORSKNINGSETISKE
KOMITÉ FOR SAMFUNNSVITENSKAP OG HUMANIORA (NESH)

HELENE INGIERD

SEKRETARIATSLEDER – DEN NASJONALE FORSKNINGSETISKE
KOMITÉ FOR NATURVITENSKAP OG TEKNOLOGI (NENT)

Både taushetsplikt og meldeplikt angår relasjoner mellom mennesker. Å forske på eller med mennesker innebærer at man går inn i forskjellige relasjoner med andre. Alt etter opplegg og metode, kan disse relasjonene være ytterst begrensede og abstrakte, eller de kan være nære og oppleves som meget personlige. I alle tilfeller gjelder det normalt at forskeren bygger på en *tillit* hos dem hun forsker på. Denne tilliten kan igjen ta forskjellige former. Den angår for eksempel ofte en tro på at nyttige resultater vil komme ut av forskningen, på at man som forskningsdeltaker ikke vil komme til å lide noen overlast som følge av forskningsaktivitetene, og på at man er blitt godt og sannferdig informert om prosjektet. Tillit mellom forsker og forskningsdeltaker er med andre ord en sentral dimensjon i all forskning som angår mennesker. Den er avgjørende ikke bare for forskningsdeltakere, men også for forskeren. Forskeren baserer

seg jo i de fleste tilfeller på en tillit til at forskningsdeltakeren for eksempel er til å stole på i sin rapportering.

Én side ved denne tilliten som er avgjørende i mange forskningssammenhenger, er forskningsdeltakerens tillit til at forskeren ikke sprer videre informasjon som man er enige om ikke å spre videre. Dette angår gjerne mer eller mindre sensitiv informasjon om den enkelte. Såkalte personopplysninger er opplysninger som kan tjene til å identifisere et individ. Normalt skal forskeren vokte seg vel for å publisere eller spre sine resultater på en slik måte at enkeltindivider kan identifiseres gjennom resultatene. Her er det relevant for en etisk vurdering både hvilke løfter eller avtaler som er inngått, hvilken type informasjon det dreier seg om i det enkelte tilfellet, og hvilke konsekvenser det kan ha om opplysningene blir gjort kjent. Man skulle kanskje tro at svaret alltid er enkelt: Hvis det er grunn til tvil, ikke spre informasjonen videre. Men så greit er det ikke alltid. En utfordring man kan støte på som forsker, er at man mottar informasjon man ikke har spurt om. Noen ganger kan man som forsker for eksempel få vite at en person lever under uholdbart farlige eller uverdige forhold, eller at alvorlige kriminelle handlinger skal gjennomføres.

Spørsmål om taushetsplikt fra forskerens side er et hovedbegrep både i slike situasjoner og i mindre dramatiske sammenhenger. Generelt møter forskeren spørsmål knyttet til taushetsplikt i to ulike sammenhenger. For det første vil slike spørsmål reises når det skal innhentes opplysninger fra kilder som selv har taushetsplikt. I slike tilfeller dreier det seg om forskerens tilgang til data som forvaltes av profesjoner som leger, advokater og prester. For det andre handler taushetsplikten om forskernes

plikt til å bevare taushet om visse opplysninger som mottas fra forskningsdeltakere. Det er i hovedsak den siste betydningen av taushetsplikt som problematiseres i denne boken.

Det er også viktig å understreke at taushetsplikt på ingen måte bare dreier seg om tillit, selv om tillit er en verdi som kan stå på spill når spørsmålet om taushetspliktens grenser aktualiseres. Det helt sentrale forskningsetiske prinsippet som angår *respekt* for den enkelte forskningsdeltaker og den enkeltes autonomi er en viktig grunn til at taushetsplikten bør overholdes. Autonomi, forstått som evnen til å fatte overveide beslutninger om eget liv, innebærer blant annet at man som forsker bør sørge for at den enkelte bevarer en viss kontroll over hva som skjer med informasjonen man avgir. Når informert samtykke innhentes fra forskningsdeltakere, vil det være på sin plass å informere om forskerens taushetsplikt og, der det er relevant, også om grensene for taushetsplikten. Ved å love taushetsplikt, har forskeren samtidig gitt deltakeren en forventning om hva som er rimelig å forvente fra forskeren. Som hovedregel gjelder taushetsplikten til den oppheves eksplisitt av informanten. Den enkelte forskningsdeltaker har dessuten en rett til privatliv, og dermed en rett til å skjerme seg mot uønsket innsyn i sensitiv informasjon om seg selv.

Taushetsplikten er også en side ved forskernes plikt til å *unngå skade* på dem som deltar i forskning. Spredning av personlig og sensitiv informasjon vil som regel oppleves krenkende av den som har avgitt opplysningene under et løfte om taushetsplikt.

Taushetsplikten følger enten av lov (jf. forvaltningsloven § 13 e, helsepersonelloven § 21), eller den er selvpålagt, som regel

i form av et løfte til informanten. Plikten gjelder opplysninger som går utover det som kan regnes som allment kjent, og dreier seg ikke minst om sensitive personopplysninger. I personopplysningslovens § 2-8 er ”sensitive personopplysninger” definert som opplysninger om ”rasemessig eller etnisk bakgrunn, eller politisk, filosofisk eller religiøs oppfatning; at en person har vært mistenkt, siktet, tiltalt eller dømt for en straffbar handling; helseforhold; seksuelle forhold; og medlemskap i fagforeninger”. At man er underlagt taushetsplikt innebærer blant annet at man er forpliktet til varsomhet når det gjelder oppbevaring og behandling av data som innhentes, men kan også bety at forskeren mer aktivt må beskytte materialet mot uønsket innsyn. Forskningsdeltakere har på sin side en rett til at informasjon de avgir blir behandlet konfidensielt. De etiske kravene knyttet til taushetsplikt skjerpes ytterligere når forskningstemaet er sensitivt eller gruppene det forskes på er utsatte.

Selv om loven setter visse standarder, er det vesentlig å ta høyde for at hva som faktisk oppleves som sensitiv informasjon varierer mellom mennesker og mellom ulike kulturer. Opplysninger forskeren ikke uten videre tenker på som sensitive, kan like fullt oppleves som nettopp det av informantene. Spredning av sensitiv informasjon kan også ha andre typer skadelige konsekvenser for forskningsdeltakere. Dette gjelder for eksempel dersom deltakerne avdekker kriminell eller annen kritikkverdigg aktivitet og dermed risikerer straffeforfølgelse eller andre sanksjoner. Formidling av sensitiv informasjon kan også skade grupper av individer, for eksempel ved å bidra til stigmatisering av utsatte grupper.

Overholdelse av taushetsplikten kan være viktig for å sikre at forskning på kontroversielle temaer og innenfor lukkede miljøer kan gjennomføres. Slik forskning kan for eksempel avdekke årsaker til kriminelle handlinger og være avgjørende i utviklingen av gode og effektive tiltak. Ikke minst kan den komme individer og grupper som deltar i forskningen til gode, ved at den belyser levekårene til utsatte grupper og bidrar til å bedre deres situasjon. Taushetsplikten kan også sikre rekruttering av informanter og representativitet fra enkeltindivider og grupper i miljøer som ellers ikke ville ha deltatt i forskning. Dersom informanter ikke er sikre på at forskeren bevarer taushet om opplysninger som blir gitt under taushetsløfte, vil informantene kunne gi ufullstendige eller feilaktige opplysninger, eller nekte å gi opplysninger i det hele tatt.

Men i møte med personer som forteller om vold og overgrep, kan taushet også i enkelte sammenhenger forstås som en stille aksept av det som har skjedd, og slik påføre informanten en ny belastning. For noen forskningsdeltakere kan nettopp forskerens eventuelle videreformidling av informasjonen ses som en mulig vei ut av en uholdbar situasjon. Her kommer spørsmål knyttet til forskerens varslingsplikt inn. Rettslig sett gjelder plikten dersom forskeren blir klar over straffbare handlinger som er begått eller som mest sannsynlig vil bli utført, eller over at konsekvensene av slike handlinger stadig virker (straffeloven § 139). Men også utover den rettslige plikten kan det i enkelte tilfeller være riktig av forskeren å la hensyn til informanten, eller andre som vil bli skadelidende ved tilbakeholdelse av informasjon, gå foran taushetsplikten.

Et tillitsbrudd kan skade både det enkelte forskningsprosjektet og liknende prosjekter i fremtiden. Først og fremst med tanke

på informantene, men også med tanke på egen ferdsel og tilliten til forskningen, er det vesentlig at forskeren som planlegger forskning med kontroversielle temaer og innenfor lukkede miljøer, har et gjennomtenkt forhold til begrensninger i taushetsplikten. Forskeren har en plikt til å varsle om kriminelle forhold. Denne varslingsplikten er også juridisk skjerpet de siste årene. I tillegg har forskeren en vitneplikt, og mer bestemt en rettslig plikt til å utlevere informasjon dersom hun blir innkalt som vitne i en straffesak. For visse typer forskning er det dermed ekstra påkrevd at forskeren, så langt det er mulig, avklarer begrensninger i taushetsplikten med informanten ved innhenting av informert samtykke.

OM BIDRAGENE

Bidragene i denne boken anskueliggjør de mange valg forskere kan komme til å møte i spenningsfeltet mellom forskerens taushetsplikt på den ene siden og varslingsplikt på den andre siden. Artikkene har sin opprinnelse i innlegg som ble presentert på et seminar om forskerens taushets- og varslingsplikt, arrangert av Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH) og Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD) i mai 2010.

BENTE ALVER: *”Men lille Petter Spillemand løb hjem og sladrede!”*
Konfidensialitet, loyalitet og varslingsplikt i et aktørperspektiv
Alver vektlegger forholdet mellom forsker og informant og hvor vesentlig tillit er i denne relasjonen. Når forskeren lover informanten konfidensialitet, er det med et løfte om at informasjonen

ikke skal formidles videre. Alver er kritisk til hva en skjerpet varslingsplikt kan føre til. Med dagens skjerping må forskeren ikke bare ta stilling til pågående eller planlagte alvorlige kriminelle handlinger, men også tidligere handlinger og vurdere sannsynligheten for at noe eventuelt kan inntreffe. Det vil ikke nødvendigvis føre til bedre forskningsetiske refleksjoner, påpeker hun, og viser til to saker som begge bidrar til å illustrere forskerens utfordringer med hensyn til varslingsplikt. Varsling innebærer et brudd på løftet om konfidensialitet og kan oppleves som et forræderi. Dessuten vil varsling slett ikke alltid være til det beste for informanten; i enkelte situasjoner kan varsling tvert imot bidra til en enda mer fortvilet situasjon. Det å informere om en begrenset taushetsplikt ved inngåelsen av en avtale med informanten kan på den annen side blokkere forskerens inngang til miljøer det er viktig å få kjennskap til.

ARNE BACKER GRØNNINGSÆTER: *Retten til taushet og behovet for kunnskap—noen etiske utfordringer i forskning om utsatte og stigmatiserte grupper*

Grønningsæters innfallsvinkel er den enkeltes forskningsdeltakers rett til taushet. Samfunnet har et legitimt behov for kunnskap, som av og til kan true denne retten. Grønningsæter mener et viktig hensyn i den sammenhengen er om kunnskapen kan bidra positivt til levekårene til individet og gruppen vedkommende representerer. Like fullt vil det at man varsler om visse forhold gjennom forskning kunne bidra til stigmatisering av utsatte grupper. Gjennom eksempler fra egen forskning på utsatte grupper, blant annet hivpositive, viser Grønningsæter hvordan forskeren

gjennom forskningsformidlingen kan spille en stor rolle ved å legge til rette for en gjennomtenkt og nyansert fremstilling av resultatene.

MAY-LEN SKILBREI: *Hva betyr taushet? Taushetsplikten og varslingsplikten i vanskelig farvann*

Som forsker i et felt med mye kriminalitet, har Skilbrei erfart mange av utfordringene som kan oppstå i spennet mellom taushetsplikten på den ene siden og varslingsplikten på den andre siden. Skilbrei problematiserer særlig hva det betyr å forholde seg taus i møtet med overgrep, og fremholder at taushet kan innebære en form for aksept. Her er det ikke minst relevant å spørre om hva som er informantens forventninger. Forskerens ansvar for å gå videre med informasjonen er større dersom det fremkommer at informanten er i en svært utsatt posisjon, ikke har noen andre til å hjelpe seg, eller tror at informasjonen hun gir til forskeren vil lede til at hun får hjelp.

TOM CHRISTIAN BLIX: *Når snøballen begynner å rulle*

Blix rapporterer om sine erfaringer fra da han som del av sin masteroppgave intervjuet norske soldater i Afghanistan. Blix hadde selv bakgrunn som yrkesmilitær, og da soldatene fortalte om egne holdninger og om hvordan de hadde utøvd vold mot sivile afghanere, ble spørsmålet: Er det riktig å inkludere informasjon som kan være egnet til å sverte soldatene og deres innsats? Da Blix etter hvert valgte å inkludere opplysningene, var det først og fremst av hensyn til forskningens krav til åpenhet. Den umiddelbare konsekvensen av åpenheten var store avisoppslag;

siden fulgte en etterforskning der informantenes identitet ble avslørt uten at Blix selv ble involvert, stikk i strid med hans løfter til informantene.

RAGNHILD BJØRNEBEKK: *Kildevernet: Dilemmaer og utfordringer for forskere som studerer sensitive tema*

Bjørnebekk tar opp flere av dilemmaene man kan komme til å møte som forsker med taushetsplikt når man studerer sensitive temaer. Med vekt på det juridiske rammeverket viser hun hvordan taushetsplikten kan begrense forskning ved å gjøre data utilgjengelige for forskere, eller ved å hindre forskningsformidling til offentligheten. I motsetning til enkelte andre yrkesgruppers taushetsplikt, har forskeres taushetsplikt et svakt vern, og den må raskt vike dersom forskerens opplysningsplikt eller vitneplikt aktualiseres. Bjørnebekk er opptatt av hvordan dette innebærer en dårligere beskyttelse av forskerens kilder, og påpeker at begrensninger i taushetsplikten bør formidles til informantene på forhånd, slik at de kan avgi samtykke til forskning på et bedre og mer informert grunnlag.

“Men lille Peter Spillemand løb hjem og sladrede!” Konfidentialitet, loyalitet og varslingspligt i et aktørperspektiv

BENTE GULLVEIG ALVER

PROFESSOR EMERITA – UNIVERSITETET I BERGEN

Loven fortæller os, hvad der er legalt – forskningsetikken, hvad der er legitimt. Der er andre sanktioner, når loven brydes, end når der brydes med god forskningsskik. Jeg skal i det følgende belyse nogle af de forskningsetiske udfordringer, forskeren kan møde i forskningsprocessen, når hun eller han presses mellem lovens påbud om varslingspligt og forskningsetiske refleksioner knyttet til konfidentialitet og loyalitet.¹

SAMSPIL MELLEMLOV OG ETIK

Forskere inden for fagdiscipliner med forskellige metodiske

¹ Jfr. pkt 14 i *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi*. Oslo: De nasjonale forskningsetiske komiteene.

tilnærmelser til det felt, der studeres, kan møde forskellige udfordringer i spændingsfeltet mellem lov og etik. Som kulturforsker skal jeg belyse problemfeltet ud fra de særlige dilemmaer, som jeg har erfaring for, at forskeren er nødt til at forholde sig til ved brug af kvalitativ metode og forskellige former for interview og observation.

Metode og etik hænger tæt sammen, måske tættere end vi gør os klart i vor forskerhverdag. Metode er ikke bare redskabsvalg og teknik. Det er en særlig måde at tænke, forstå og fortolke på. De ideelle krav til en kvalitativ tilnærmelse rejser nogle specielle problemer, der kan have betydning for tavshedspligt og varslingspligt. En kvalitativ metode vægtlægger ofte nedbygning af det hierarkiske forhold mellem forskeren og den, der forskes på, og tilstræber et tillidsfuldt *jeg-du* forhold mellem de to parter. Metoden kræver nærhed til det individ eller den gruppe, der studeres, forståelse for informantens præmisser, og indhentning af detaljerede og nuancerede beskrivelser.

Disse metodiske krav udfordrer mulighederne for at anonymisere enkeltindividet, gruppen og stedet, fordi identitetsmærkerne kan slå ind på så mange områder og skabe genkendelse. Kravene kan også skærpe graden af forskningstemaets sensitivitet. Selv om det tema, man studerer, ikke synes specielt sensitivt i udgangspunktet, kan godt udførte forskningsinterviewer ofte få uventede sensitive oplysninger frem. Forskeren kan således få del i information, der måske ikke skulle have været givet – og undertiden få oplysninger, som det ville være lettest at være foruden. Det har at gøre med metodens forhold til brede kontekster og de uddybende spørgsmål, men også med de tætte relationer,

der oparbejdes mellem forsker og den, der forskes på. Forskeren kan have været i miljøet så længe, at hun eller han falder i et med tapetet. Dem, som studiet er rettet mod, "glemmer" slet og ret, at forskeren er der, eller tænker ikke mere på, at hun eller han er *forsker* med øjne og ører på stilke. Eller den modsatte yderlighed: Forskeren bliver *så* nærværende, bliver en så interesseret, lyttende, forstående aktør, at hun eller han bliver den, man betror sig til. Det *kan* være betroelser, der udfordrer varslingspligten, men som også kalder på forskerens skærpede bevidsthed i forhold til egne løfter om, hvem der skal have adgang til det fortalte.

Den kontrakt, der er indgået mellem forsker og den eller dem, der forskes på, hvad enten den er mundtlig eller skriftlig, og de løfter, der ligger bagt ind i dette kontraktforhold – implicit eller eksplicit – skal holdes og respekteres. Brud på kontrakten kan skade den, der forskes på, og kan ikke mindst skade både forskningens og forskernes omdømme. Kontraktbrud kan være et lovbrud, men det er i alle tilfælde et tillidsbrud. På grund af de stærke forventninger om loyalitet, der er en konsekvens af den kvalitative metodes vægt på et tillidsforhold mellem forsker og informant, kan brud på konfidentialiteten opleves som et regulært forræderi, der kan betegnes som subjektiv skade.

KONFIDENTIALITET OG ANONYMISERING

Men hvad betyder det nu at få løfte om konfidentialitet? Det betyder, at en bestemt information begrænses til den eller dem, der har fået adgang til den.² Det er vigtigt, at informanter har

2 Fossheim 2009a; se også Fangen 2004: 158–162.

fuld tillid til forskeren i dette forhold. Vigtigheden skærpes med graden af forskningstemaets sensitivitet, med hvor udsat den, der forskes på, er, og også med, hvor udsat forskeren selv er.

Det, at man som forsker lever op til konfidentialitetskravet, skal blandt andet ses i lyset af, hvordan både *det frivillige informerede samtykke* og beskyttelsen af den enkeltes integritet forvaltes. Enkeltindividet kan beskyttes blandt andet ved anonymisering, men forskeren kan også vise respekt for enkeltindividets og gruppens integritet ved at være bevidst i valg af ord og begreber, der bruges i forskningsrapporteringen.³

Det informerede samtykke og graden af, hvor frivilligt det er, og hvor informeret det er, skal jeg lade ligge.⁴ Men jeg skal standse lidt ved anonymiseringsproblematikken, fordi den hænger så nøje sammen med den lovpåbudte varslingspligt, og fordi den ofte bliver stedbarn i metodiske og forskningsetiske diskussioner.

Jeg mener, at vi har ganske let ved at vælge at anonymisere informanterne i vore studier. Anonymiseringen gør, at vi som forskere står friere i forhold til, hvilken information vi går ud med i vor forskningsrapportering. Ikke mindst gør afidentificering eller anonymisering det lettere at få officiel tilladelse til at arbejde med bestemte temaer og problemstillinger – eller i det hele taget *at opnå tilladelse*.

Men hvad *taber* vi ved at anonymisere vort informantudvalg? Ganske meget: Anonymisering gør det vanskeligere at kombinere forskellige kildetyper, at sætte ting i en nuanceret kontekst, at bruge mundtlige citater i tekst, at bruge billeder, at kontrollere

3 Sejersted 1989.

4 Om samtykke, se f.eks. Fjell 2007, Ruyter 2003, Fossheim 2009b.

forskningsresultater og at opbevare original forskningsdokumentation, der ligger på elektroniske medier.⁵

For informanternes vedkommende vil en konsekvens af anonymisering kunne være, at de bliver gjort kollektivt ansvarlige for bestemte holdninger, meninger og vurderinger, der kommer frem i forskningsrapporten, og som det enkelte individ slet ikke ønsker at stå ansvarlig for.

Hvis det er lykkedes for forskeren i sin videnskabelige tekst at holde sit løfte om, at informanterne ikke skal kunne genkendes, så kan genidentificering dog finde sted efterfølgende og konfidentialitetsløftet således blive brudt. Afidentificeringen kan brydes af informanten selv, af det eventuelle mellemed, der skaffer informanter, af journalister, af andre forskere, men også af forskeren selv, hvis forskeren mener sig bundet af en lovpålagt varslingspligt efter straffelovens § 139. Disse forhold kan vanskeliggøre, at vi i det hele taget kan love nogen fuld anonymitet. Men så gør vi det alligevel. For skulle vi gå ud til vore informanter med en betinget tavshedspligt, skulle vi, før de er gået med til at stille op for os, måtte gøre opmærksom på, at vi ifølge loven har varslingspligt over for myndigheder som politi eller børneværn. Jeg er ganske sikker på, at det vil blokere vort indpas i bestemte miljøer, som det kan være vigtigt at få indblik i.

EN SKÆRPET VARSLINGSPLIGT

Som bekendt er der en række kategorier af mennesker, som

5 Alver 2009.

journalister, redaktører, læger, sygeplejere og præster, som i kraft af deres professioner har et stærkt tavshedsværn og formelt eller i praksis er fritaget for vidnepligt. Men forskere har ikke samme rettigheder. De har som andre medborgere en lovfæstet pligt til at oplyse om alvorlige strafbare forhold. Det har vi på forskellig måde forholdt os til længe, men nu synes det påtænkt fra højeste hold, at denne varslingspligt skærpes, også for de øvrige faggrupper. Denne idé blev aktualiseret gennem den offentlige debat om seksuelle overgreb mod børn og unge inden for den katolske kirke og kirkens tilsyneladende uvilje mod indsyn i dette forhold. *Dagbladet* bragte 17. april 2010 et opslag med følgende indlæg:

Justisminister Knut Storberget er sjokkert over tausheten i Den katolske kirke i Norge. Nå kommer han med klar advarsel: Loven står høyere enn Gud.

Ifølge artiklen hævder justitsministeren:

All offentlig eller selvpålagt taushetsplikt må vike. Her må Den katolske kirke og andre ta et reelt oppgjør med seg selv. Hvis ikke de samfunn og organisasjoner med makt, ressurser og posisjon klarer å følge loven, kan vi ikke forvente at barn klarer det. Man plikter å melde ifra hvis man frykter at overgrep begås.

I et senere indlæg i samme avis gør Storberget det klart, at det er ulovligt at tie om overgreb. Han siger:

Regjeringen ser nå et behov for å skjerpe og klargjøre avvergingsplikten. Vi vil derfor allerede før sommeren fremme et lovforslag for Stortinget der terskelen for å avverge straffbare forhold senkes. Den nye bestemmelsen innebærer at man får

plikt til å kontakte politiet, eller på annen måte forsøke å avverge en alvorlig straffbar handling, hvis man holder det som mest sannsynlig at det vil bli begått en slik handling. I dag må man være sikker på at en alvorlig straffbar handling vil skje for å ha plikt til å melde fra. Videre vil avvergingsplikten utvides til å gjelde alle seksuelle handlinger med barn, all vold i nære relasjoner og misbruk av overmaktsforhold.⁶

Selv om justitsministeren spesielt har den katolske kirke og eventuelt andre trossamfund i kikkerten, så pointerer han, at varslingsplikten gjelder alle, og at loven skal følges af alle samfund og organisationer med magt, ressurcer og position. Forsker-samfundet kommer vel ind under en kategori, der har *magt, ressurcer og position*. Man kunne få indtryk af, at justitsministeren enten ikke så, hvilke konsekvenser en sådan skærpelse af varslingsplikten kan have også for forskningen, eller mente, at loven i den slags ovennævnte sager står over forskningsetiske refleksjoner, siden den tilsyneladende står over Gud.

Vi trænger af mange grunde forskningens indsyn i, hvorledes samfundet fungerer, og for eksempel hvorledes politiske tiltag virker.⁷ Et spørgsmål bliver da, hvad en skærpelse af varslingsplikten kan føre til. Lad os se på to studier, der viser forskerens udfordringer med hensyn til varslingspligt. I en diskussion om spændingsfeltet mellem lov og etik er konkrete eksempler et glimrende bagtæppe for refleksjoner. De klarer tanken og åbner op for muligheden af at finde flere fortolkninger og for at se forskellige løsninger.

6 *Dagbladet* 28.04.2010. Denne skærpelse av straffelovens paragraf 139 blev satt inn i loven 25. juni 2010.

7 Alver og Øyen 1997: 40–42.

OGDEN-SAGEN: ASSISTERET SELVMORD

Mit første eksempel drejer sig om en canadisk studie af assisteret selvmord udført af Russel Ogden.⁸ Ogden er professor ved Kwantlen Polytechnic University i Vancouver. Han har i de sidste mange år studeret assisteret selvmord – eller dødshjælp. Dødshjælp er forbudt i Canada, som her i landet.

I 1990 henvendte en hivsmittet mand i Vancouver sig til en avis og fortalte, at han havde hjulpet otte venner, der alle led af AIDS, med at tage livet af sig. For mange almindelige mennesker bekræftede dette dramatiske avisopslag bare, hvad man på den tid tænkte sig skete af kontroversielle handlinger i bestemte miljøer. Men for sociologen Russel Ogden, der ledte efter et tema til sin mastergrad i kriminologi, som han ville tage ved Simon Fraser University i Vancouver, blev avisens opslag en inspiration til et masterarbejde om såkaldt *assisteret selvmord*.

Projektet blev godkendt af vejlederen og af universitetets forskningsetiske komité. I Ogdens projektbeskrivelse fremgik det klart, at han for i det hele taget at få indpas i dette miljø, måtte love sine informanter absolut anonymitet.

Ogden byggede sit masterarbejde på interview med 17 personer, der var aktivt involveret i at give hjælp til selvmord. Dette udvalg bestod af meget forskellige personer, men også læger, sygeplejere, præster og socialarbejdere var repræsenteret i gruppen. Han fuldførte sit masterstudium i 1994, og selv om arbejdet blev set på som virkelig godt, ja banebrydende, siden han var den første, der dokumenterede, hvad der skete inden

⁸ Beskrivelsen af Ogden-sagen er taget fra Martindale 2005 og Blomley & Davis 1998.

for dette illegale netværk, så blev det for ham begyndelsen til en meget traumatisk forskerkarriere. Desuden blev han i mange år presset af forskellige instanser til at røbe sine informanternes identitet.

I sin studie havde han vist, at der skete meget beklageligt inden for feltet assisteret selvmord. Af de 34 sager, han undersøgte, fandt han, at i halvdelen af tilfældene førte inkompetent hjælp til at dø til megen lidelse. I fem af tilfældene mislykkedes selvmordet. I et tilfælde måtte hjælperen skyde den døende – i et andet skære pulsårerne over med barberblade. Ogden påpegede også manglen på tilstrækkelig medicinsk og psykologisk kompetence i feltet. Han sammenlignede det, han fandt i denne virksomhed, med det, der skete i tidlige tiders illegale abortvirksomhed, og han åbnede for diskussion, om det ville være et gode med et mindre restriktivt lovværk, når det gjaldt dødshjælp.

Muligvis var det Ogdens fortælling om så dramatiske hændelser, som brug af skydevåben og barberblade, der fik myndighederne til at reagere. Straks efter at han havde fået sin mastereksamen, blev han indstævnet af påtalemyndighederne, der krævede, at han skulle røbe dette netværk af dødshjælpere og oplyse, hvem hans informanter var. Det nægtede han på det bestemteste, fordi han havde lovet absolut anonymitet.

Da det gik mod retsforfølgelse, appellerede Ogden til sit universitet og bad om finansiel, moralsk og juridisk støtte, sådan at han kunne føre sin sag. Universitetet afslog at involvere sig i sagen, men gav ham en sum på 2000 dollar, der måtte regnes som symbolsk, eftersom omkostningerne beløb sig til 11.500 dollar. Universitetet gav ham dog senere en mere betydelig

kompensation efter en ophedet debat i universitetsmiljøerne i Canada og USA. Sagen mod ham faldt, fordi han på en overbevisende måde argumenterede for, at et bestemt canadisk regelværk fritog ham for at røbe kilder, som han havde lovet konfidentialitet. Men han måtte altså klare frisag uden støtte fra sit universitet, selv om denne institution havde godkendt hans projekt og belønnet hans masterarbejde med en god karakter.

Men fortællingen slutter ikke her. Ogden fandt nemlig ud af, at han ville fortsætte sine dødshjælpsstudier: I 1995 forlod han Simon Fraser University og rejste til England. Her fik han godkendt sit doktorgradsprojekt ved Exeter University. I løbet af tre år interviewede han næsten 100 læger og andet ikke-medicinsk personale i England, Holland, USA og Canada for at lave en komparativ studie over dødshjælp. Men hans forskning skulle få en brat ende. Exeter følte jorden brænde under dette projekt. Universitetet frygtede en retslig forfølgelse, måske ikke uden grund, og trak sin støtte til Ogdens forskning tilbage.

Ogden vendte tilbage til Vancouver i 1999. Her begyndte han at undervise i kriminologi samtidig med, at han skiftede sit studiefelt til Nu Tech. Nu Tech er et netværk af retten-til-at-dø-aktivister, der har forgreninger verden over. Kwantlen-universitetet indgik kontrakt med ham og lovede ham støtte i doktorgradsarbejdet. Men i 2006 brød universitetet sin aftale og bad ham afslutte projektet. Universitetet var bange for at blive involveret i debatten om dødshjælp og taget til indtægt for at gå ind for denne form for hjælp, for Ogden havde nu

bestemt sig for også at bruge observation. Han mente, det forbedrede hans metode og gav tryggere data. Da havde han samlet hundredvis af interviewer og rapporter fra Nu Tech, og han havde også, som den eneste outsider, været inviteret til netværkets hemmelige møder.

I 2008 fik Ogden imidlertid fornyet sin kontrakt ved Kwantlen efter stærkt pres mod universitetsledelsen fra studenter, lærere og den canadiske universitetslærerorganisation, der alle refererede til den akademiske frihed. Han fik forskningsfri i 2009 og 2010 for at fuldføre sin doktorgrad. Der var da gået mere end et tiår med at få en officiel godkendelse til at studere et felt, som det synes meget vigtigt at få indblik i, og som han mod alle odds havde klaret at få adgang til. I dette lange tidsrum røbede Ogden aldrig enkeltpersoner i sit informantnetværk.

Hvad kan vi lære af dette eksempel? Hvilke forskningsetiske dilemmaer kaster Ogden-sagen lys over? Den belyser ganske klart, hvor vanskeligt det er at studere temaer, der indebærer, at forskeren får kundskab om aktiviteter, hvor aktørerne bevæger sig i en kriminel gråzone. Den viser os de besværlige valg i spændingsfeltet mellem jura og etik, og hvilke konsekvenser det kunne have fået for informanterne, hvis forskeren havde valgt at forholde sig til lovens påbud. Ogden ønskede at vise, hvad restriktive bestemmelser kunne medføre af skadelig, illegal virksomhed. Men billedet vendte sig, og han blev opfattet som politisk aktør til fordel for en liberal holdning til dødshjælp. Sagen strejfer også spørgsmål om forskningsfrihed og om universiteternes ansvar for deres videnskabelige ansatte.

NAKMI-SAGEN: UDOKUMENTEREDE MIGRANTER

Jeg vil henvise til nok en studie. Den drejer sig om mennesker, der opholder sig illegalt i Norge. Nasjonal kompetansenhet for minoritetshelse (NAKMI), afsluttede i 2009 et projekt om såkaldte udokumenterede migranter og deres livsvilkår. Projektet skulle belyse sammenhængen mellem ulovligt ophold, selvoplevet helbreds billede og adgang til og brug af sundhedstjenester. Projektet er en del af et større internationalt projekt.⁹

Ifølge patientrettighedsloven har alle, der opholder sig i Norge, krav på hjælp ved sygdom, når de har fast bopæl eller opholder sig i Norge og er medlem af det norske socialforsikringsystem (Folketrygden). Men de, der opholder sig ulovligt i landet, har kun ret til hjælp ved akut sygdom og kun krav på den hjælp, der er nødvendig for at sikre, at de ikke lider nød.¹⁰

NAKMIs projekt byggede sin undersøgelse på, hvad to kategorier informanter fortalte. Den ene bestod af migranter uden opholdstilladelse (afslag på ansøgning om asyl), og den anden af det sundhedspersonale, der havde kontakt med disse migranter (læger, sygeplejere, socialarbejdere). Undersøgelsen viste blandt andet, at migranterne kom alt for sent i kontakt med sundhedsvæsenet, fordi de var bange for at blive anmeldt. De kendte ikke til sundhedspersonalets tavshedspligt eller stolede ikke på den. Studien viste også sundhedspersonalets vanskelige situation i skæringspunktet mellem lovens påbud og professionsetikkens

⁹ Hjelde 2010.

¹⁰ Ibid., s. 15-16.

normer. Akut hjælp blev et vanskeligt begreb at forholde sig til og åbnede for mange fortolkninger. En af migranterne citerede en læge, der havde sagt “Kom du bare til mig, hvis du føler deg dårlig – jeg skal nok hjælpe deg”. For denne læge var akut hjælp tydeligvis et elastisk begreb.

Projektet som sådan rejser en række forskningsetiske dilemmaer, ikke mindst i forhold til konfidentialitet, tavshedspligt og varslingspligt. Følgende fortælling om en af informanterne viser de udokumenterede migranternes situation, de vanskelige valg hjælpearbejdere står over for med hensyn til lovpåbuddet om kun at yde akut hjælp til denne gruppe, men også de dilemmaer, som forskere kan komme ud i, når det drejer sig om sensitive studier.

En af de kvinder, der opholdt sig ulovligt i Norge, og som var blevet interviewet af en af NAKMIs ansatte, kontaktede en dag NAKMI. Kvinden, der boede i skjul hos noget familie, fortalte fortvivlet, at hun var blevet banket af en mandlig slægtning. Muligvis mente han, at hun havde været uforsigtig med sit skjulested. Denne afstraffelse var så voldsom, at hun rædselsslagen opsøgte politiet – hun var meget bange både for manden, der var efter hende, og for at politiet skulle beholde hende og være behjælpelig med at sende hende ud af landet. Politiet viste hende imidlertid så lidt opmærksomhed, at de ikke fandt ud af, at hun faktisk opholdt sig ulovligt i Norge, men henviste hende til lægevagten. Lægevagten afviste hende imidlertid, fordi hun ikke havde noget personnummer. Hun vidste ikke sin arme råd. Hun turde ikke blive boende der, hvor hun boede, og kontaktede derfor NAKMI.¹¹

¹¹ Ibid., s. 32.

Hvad gør man som forsker med et gennembanket og bundulykkeligt menneske, der beder om hjælp og tilsyneladende har tillid til en? En tillid forskeren selv har arbejdet for at opnå, og som hun i udgangspunktet også har benyttet sig af i forskningsøjemed. Et sådant projekt er også et moralsk projekt. Den NAKMI-ansatte, der havde interviewet, tog den mishandlede kvinde med til et krisecenter. Krisecentret beholdt under tvivl voldsofferet natten over, men da ledelsen mødte næste morgen, blev hendes bøn om at få lov til at blive ved centret afslået. Centret turde ikke risikere konsekvenserne ved at sætte sig op mod loven, fordi kvinden opholdt sig i landet på falsk grundlag.

Der er mange ofre her. Kvinden, der blev slået, de sundheds- og hjælpearbejdere, der ikke kunne eller turde hjælpe, fordi de måtte forholde sig til et lovværk, og den projektmedarbejder, der ikke kunne hjælpe med at standse voldsmanden.

Var loven og varslingspligten blevet fulgt, var migranten blevet taget med til politiet, og den, der slog, var blevet anmeldt. For dette synes at være et eksempel på det Knut Storberget ville kalde “voldshandlinger i nære relationer”, handlinger, som der ikke skal så meget fantasi til at forestille sig ville gentage sig, hvis kvinden måtte vende tilbage til sit skjulested. Forskeren havde nok haft større mulighed end migranten for at blive hørt hos politiet. Men det ville have ført til ophævelse af informantens anonymitet, og den mishandlede kvinde ville sandsynligvis være blevet sendt ud af landet.

“MEN LILLE PETER SPILLEMAND LØB HJEM OG SLADREDE –”

Sociologen Katrine Fangen, der har studeret højreekstremistiske

grupper, har gennem disse studier meldt helt klart ud, at vi som forskere ikke har nogen mulighed for at studere voldelige grupper, kriminelle grupper, eller grupper, der driver anden "lyssky" virksomhed, hvis vi kombinerer forskerrollen med det, som "fra indersiden" vil blive betragtet som en rolle som "angiver". Fangen oplevede selv stærk modvind, da hun fik signaler fra højreekstremisterne, der kunne tyde på, at de ville angribe Blitzhuset. Det var da ikke bare noget, de sagde for at bruse med fjerene, som Fangen troede. De sendte faktisk molotovcocktails ind i huset og skød mod det, dog uden at nogen blev skadet. Dette medførte som bekendt en stor mediedebat, og Fangen modtog megen kritik for, at hun ikke havde underrettet politiet på forhånd.¹²

Fangen påpegede, at trusler mod Blitzhuset lå i højreekstremisternes daglige retorik, og man kunne aldrig vide, om det *bare var retorik*. Er det med baggrund i den slags retorik, Storberget mener, forskeren skal advare myndighederne hver gang, den forekommer? Advare, fordi man mener, det er sandsynligt, at voldelige grupper vil begå voldshandlinger? Den sandsynlighed er der hele tiden. Da ville det næppe være muligt at studere voldelige grupper. I mange tilfælde vil det også være direkte livsfarligt for forskeren selv at advare, i hvert fald kunne det skabe meget ubehagelige konsekvenser og uro for egen sikkerhed. Fangen beskriver, hvordan hun oplevede, at en af tre ledere inden for den gruppe, hun arbejdede med, viste en stadig mistro til hendes loyalitet mod gruppen. Det er den slags oplevelser, der kunne få både Fangen og andre forskere i en lignende situation

12 Se Katrine Fangens egen beskrivelse af dette (Fangen 2004: 162–165).

til at se sig over skulderen flere gange, når de færdedes ude efter mørkets frembrud.

I begyndelsen af 70'erne arbejdede jeg selv med en satanist-gruppe i Sverige, før det blev moderne at være satanist i Norge. Jeg fik indpas i gruppen under meget strenge restriktioner for, hvad jeg kunne bruge den information til, som jeg fik. En gang overskred jeg tydeligvis disse grænser – i et interview, som jeg gav til en Bergens-avis. Det affødte dagen efter avisopslaget otte anonyme telefonopringninger, der tydeligt bar bud om, at man havde mig i kikkerten – og så ellers lod mig selv spekulere på, hvad sanktionerne ville blive.¹³

KONKLUDERENDE BETRAGTNINGER

Forskeren møder de forskningsetiske udfordringer, når forskellige norm- og værdisystemer kommer i konflikt med hinanden. Situationen tilspidises, når lovværk og officielt regelværk spiller ind. I visse tilfælde kan der være grund til at spørge, om det lovmæssigt bedste kan være det etisk værste, eller om det etisk bedste kan være det lovmæssigt værste?

Forskeren kan komme ud for hændelser og handlinger, hvor det synes klart, at der skal advares om utilbørlige forhold. Men der kan også være situationer, hvor det synes legitimt at sætte etiske vurderinger over lovpåbud med de konsekvenser, et sådant valg kan medføre både for forskeren selv og for andre involverede. Nu er vi nødt til at gå ud fra, at de fleste forskere sjældent møder situationer, der aktualiserer det komplicerede valg mellem lov

¹³ Alver 1972.

og etik. Hvis det sker, bør den slags valg ikke tages af forskeren alene, men i samråd med andre erfarne forskere inden for egen fagdisciplin eller i de forskningsetiske komiteene.

Som forskere er vi allerede efter loven underlagt varslingspligt. Det er en pligt, der medfører, at forskere i visse situationer og over for bestemte grupper er nødt til at komme med betinget tavshedslofte. Det fungerer sjældent smertefrit i praksis. Når vi nu ikke bare skal tage stilling til, hvad der sker eller er sket – men også er nødt til at forholde os til sandsynligheden for, hvad der eventuelt ville kunne ske, så vil vor forskerhverdag ikke blive enklere. Men vil det gøre den etisk rigtigere?

Det er en alvorlig sag at indrapportere mennesker til overordnede eller til myndigheder. Det er alvorligt, selv om man er sikker i sin sag. Men endnu alvorligere bliver det, hvis ens beslutning hviler på et mere eller mindre subjektivt skøn. Det kan medføre, at forskere vil afholde sig fra at studere yderst sensitive temaer eller mere lyssky grupper, hvis holdninger og handlinger det er vigtigt for samfundet at få indblik i.

REFERENCER

- Alver, Bente Gullveig. 1972. "Mod en duft af lavendel." *Tradisjon* 2: 1-9.
- Alver, Bente Gullveig. 2009. "Ansvar for den enkelte." <http://www.etikkom.no/no/FBIB/Temaer/Personvern-og-ansvar-for-den-enkelte/Ansvar-for-den-enkelte/> (Lastet 3.9.2012)
- Alver, Bente Gullveig, & Ørjar Øyen. 1997. *Forskningsetikk i forskerhverdag: Vurderinger og praksis*. Oslo: Tano Aschehoug.
- Blomley, Nicholas, & Steven Davis. 1998. *Russel Ogden Decision Review*. <http://www.sfu.ca/~palys/ogden.htm> (nedlastet 28.04.2010).

Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH). *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, jus og teologi*. Oslo: De nasjonale forskningsetiske komiteer. Elektronisk: <http://www.etikkom.no/no/Forskningsetikk/Etiske-retningslinjer/Samfunnsvitenskap-jus-og-humaniora/> (Lastet 3.9.2012)

Fangen, Katrine. 2004. *Deltagende observasjon*. Bergen: Fagbokforlaget.

Fjell, Tove Ingebjørg. 2007. "Research in the Minefield of Privacy and Intimacy: The Problems of Consent." S. 96–113 i Bente Gullveig Alver, Tove Ingebjørg Fjell & Ørjar Øyen (red.), *Research Ethics in Studies of Culture and Social Life*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

Fossheim, Hallvard J. 2009a. "Konfidensialitet." <http://www.etikkom.no/no/FBIB/Temaer/Personvern-og-ansvar-for-den-enkelte/Konfidensialitet/> (Lastet 3.9.2012)

Fossheim, Hallvard J. 2009b. "Informert samtykke." <http://www.etikkom.no/no/FBIB/Temaer/Personvern-og-ansvar-for-den-enkelte/Informert-samtykke/> (Lastet 3.9.2012)

Hjelde, Karin Harsløf (red.). 2010. "Jeg er alltid bekymret." Om udokumenterte migranter og deres forhold til helsetjenestene i Oslo. NAKMIs skriftserie om minoriteter og helse 1/2010.

Martindale, Diane. 2005. "A Culture of Death." *Scientific American*, May 23 <http://www.scientificamerican.com/article.cfm?id=a-culture-of-death> (lastet 31.2.2013).

Ruyter, Knut. 2003. "Det informerte samtykke i medisinsk forskning – mellom selvråderett og beskyttelse." S. 109–131 i Knut Ruyter (red.), *Forskningsetikk: Beskyttelse av enkeltpersoner og samfunn*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Sejersted, Francis. 1989. "Samfunnsanalyse og moral." *Nytt Norsk Tidsskrift* 3: 226–232.

Retten til taushet og behovet for kunnskap – noen etiske utfordringer i forskning om utsatte og stigmatiserte grupper

ARNE BACKER GRØNNINGSÆTER

FORSKER – FAFO

Er det en motsetning mellom individuelle hensyn og samfunnets behov for kunnskap når man driver med forskning på utsatte gruppers behov og levekår? Jeg skal ta utgangspunkt i noen egne erfaringer med forskning på stigmatiserte grupper og drøfte det som kan oppfattes som en spenning mellom individuelle og samfunnsmessige behov.

Det er ikke nødvendigvis en motsetning mellom disse to hensynene, men det er heller ikke slik at de nødvendigvis er sammenfallende. Utsatte grupper har behov for at samfunnet skal kjenne deres situasjon slik at det kan etableres rettigheter og tjenester i tråd med gruppas behov. Det kan allikevel lett oppstå spenningsforhold og interessekonflikter her. Jeg vil prøve å

reflektere over noen av de kompliserte situasjonene man kan møte i den daglige forskerhverdagen når man forsker på/med/om utsatte grupper. En hovedproblemstilling blir hva man gjør når man kommer inn i spenningsfeltet mellom hensynet til rettigheter og behov hos det enkelte individ – eller gruppen som blir studert – på den ene siden og hensynet til samfunnets kunnskapsbehov på den andre.

Det er ikke de juridiske rammene som er mitt tema, men hvilke etiske utfordringer jeg ser i den daglige forskerhverdagen. Hvordan oppleves de aktuelle dilemmaene, og hvordan tilnærmer man seg disse? Jeg er mindre opptatt av reglene enn av de reelle dilemmaene og utfordringene som oppstår i møtet mellom forskeren og de som er en del av forskningen.

Det første spørsmålet mitt er selvsagt: Hva er problemet? Deretter vil jeg se på et historisk eksempel, for så ta for meg noen av mine egne erfaringer. Til slutt vil jeg prøve å relatere noe av dette til etiske dokumenter og retningslinjer. Utgangspunktet mitt er direkte og ganske praktiske erfaringer med forskning på utsatte grupper. Mye av presentasjonen er basert på tilbakemeldinger fra informanter i forhold til konkrete prosjekter jeg har vært involvert i.

Noen ganger oppstår det en spenning mellom på den ene siden den enkeltes behov for anonymitet og kontroll over kunnskap om sitt liv, og på den andre siden samfunnets behov for kunnskap om samfunnsmessige fenomener. Et av de spørsmålene vi derfor må stille oss, er om den kunnskapen vi får fram, kan gjøre forholdene for svakere stilte grupper verre. Kan forskningen bidra til stigmatisering av grupper eller steder? Et relatert

spørsmål er: Hvordan kan kunnskapen bidra til positivt søkelys på utsatte gruppers kår? Måten man framstiller forskningsresultatene på, kan bidra til hva slags nedslag kunnskapen får.

Dermed blir det to typer problemstillinger som delvis står mot hverandre. Den enkelte respondenten eller informanten kan være redd for å bli ”avslørt” i offentligheten og skal ha rett til ikke å bli det. På den andre siden kan det være et stort behov for god kunnskap om den aktuelle gruppa, nettopp for å kunne skape best mulige vilkår for den samme gruppa. Vi må erkjenne at noen ganger står faren for stigmatisering i et spenningsforhold til muligheten for å skape forbedring. Det er en gammel erfaring at kunnskap kan brukes på mange måter.

BAKGRUNN

I 1975 kom Stovner-rapporten. Den ble blant annet kjent i den brede offentlighet gjennom et nummer av bladet *Sinnets helse*. Det ble svært mye medieoppmerksomhet og debatt. Beboerne på Stovner følte seg sterkt stigmatisert. Som et resultat av oppstyret om rapporten, ble forskere etter dette svært forsiktige med å navngi Stovner - eller for den saks skyld - andre bydeler. I noen seinere rapporter brukte forskere begreper som ”drabantbyen” eller lignende i stedet for navnet på området forskningen tok for seg. (Historien er bl.a. omtalt i en rapport utgitt av Helsedirektoratet, Grønningsæter og Nielsen 2011.) Allikevel tror jeg en også må si at det kom noen positive resultater ut av Stovner-rapporten. Jeg jobbet selv på Ungdomskontoret i Oslo kommune i perioden etterpå, og det ble satt av ressurser til ungdomsarbeid og bedring av oppvekstvilkårene. Jeg skal ikke påstå at det var en direkte

sammenheng mellom rapporten og disse ressursene, men det er vel sannsynlig at det i det minste var en indirekte sammenheng.

Historien om Stovnerrapporten og 1970/80-tallets forskning om bomiljø viser med all tydelighet at spørsmål om stigmatisering og navngiving av problemområder ikke er en ny problemstilling, og at effektene kan være tvetydige. Jeg vil i det følgende trekke fram noen eksempler fra min egen forskning for å belyse noen av de samme fenomenene.

De eksemplene vi skal se på, gjelder det som ofte omtales som utsatte grupper. Det er imidlertid sannsynlig at problemstillingene også gjelder andre grupper, som er mindre utsatte for stigmatisering. Mye oppdragsforskning på Fafø og andre steder vil møte tilsvarende problemstillinger. Eksempelvis er fagforeningsmedlemskap i loven definert som sensitiv personopplysning. Det at jeg her omtaler det vi kaller utsatte grupper, betyr dermed hovedsakelig at disse problemstillingene settes litt på spissen.

HIVPOSITIVE

I de siste årene har hivpositives kår utgjort en stor del av prosjektporteføljen som jeg har jobbet med. Vi har blant annet gjennomført to runder med levekårsundersøkelser, en i 2002 og en i 2009. Dette er en relativt liten gruppe mennesker – ca. 4000 personer i Norge – som i stor grad er skjult. 61 prosent av respondentene hadde enten ikke fortalt til noen at de er hivpositive eller fortalt det til under 10 personer. De vil ikke at andre skal vite at de har hiv. Prosjektet var såpass sensitivt at mange var redde for å møte oss, ikke fordi de var redde for at vi skulle vite noe, men for at andre gjennom oss skulle få vite

noe. Det var så pass vanskelig at noen til og med var redde for å bli sett sammen med oss fordi det kunne være en fare for at noen på den måten kunne forstå at de var hivpositive. Jeg skal ikke si at dette gjaldt de fleste deltakerne i prosjektet, men det var tilfeller hvor vi måtte møte informanter på ganske merkelige steder for at de skulle være sikre på at ingen kunne se oss. Jeg må innrømme at dette var et mer utbredt fenomen enn vi hadde forventet oss.

Begrepet stigmatisering er viktig i det internasjonale fokuset på sosiale konsekvenser av hiv og aids. Erving Goffmans bok *Stigma: Notes on the management of spoiled identity* kom i 1963 (Goffman 1963). Han snakker om spriket mellom faktisk og tilsynelatende sosial identitet. En stigmatiserende egenskap må være diskrediterende og overskygge andre egenskaper. Stigmaet er en del av den stigmatisertes egenoppfatning. Fenomenet stigma forsterker tendensen til avvik, slik at andres negative holdning får en viktig rolle når avviket oppstår. Stigmatisering blir noe som skjer i interaksjon mellom den stigmatiserte, og de som stigmatiserer. Ansvaret for stigma legges i hovedsak på de andre og ikke på avvikerer.

Hivpositive og aidsrammede er derfor et ganske godt eksempel på den problemstillingen vi skal belyse. Vi opplevde deres redsel for å bli avslørt på minst to punkter i forskningsprosessen. Den første var som tidligere beskrevet i forbindelse med intervjuingen. Den andre var i forbindelse med publisering av rapporten. Vi jobbet mye med hvordan vi skulle anonymisere sitater. Dette er en generell utfordring, men når en jobber med så sensitive temaer som hivsmitte, blir den markant. Vi opplevde at informanter følte seg avslørt, på tross av bevisst arbeid med

anonymisering. Hvis en kjenner igjen seg selv i en rapport, er det lett å føle seg avslørt. Men det kan være lettere å føle seg avslørt enn faktisk å være det. I ett tilfelle hvor en informant henvendte seg til oss, trodde informanten at det handlet om vedkommende, mens intervjuobjektet faktisk var en annen. Også denne type frykt bør imidlertid unngås.

På grunn av personopplysningsloven og ordningen med personvernombud for forskning er vi blitt ganske skjerpet på lagring av personopplysninger. Men et av de interessante aspektene ved de utfordringene vi møtte i hivprosjektet, var at våre data og vår lagring av informasjon så ut til å være det deltakeren i undersøkelsen var minst opptatt av. De var mye mer opptatt av faren for å bli avslørt på andre måter, enten i forbindelse med intervjuene eller i forbindelse med rapporten.

Det er imidlertid også et tredje punkt i prosessen som var utfordrende. Det oppstod da kunnskapen ble satt på den offentlige dagsorden. Men da var det kanskje ikke først og fremst på det individuelle nivå utfordringene befant seg. De historiske erfaringene fra Stovner ser ut til å være aktuelle fortsatt. Vi møter stadig det vi kan kalle stigmatiserende sensasjonsoppslag om hiv og aids i mediene. Det finnes eksempler, også i norsk forskning, der hivpositive har følt seg uthengt som drikkfeldige eller promiskuøse. Jeg mener imidlertid heller ikke at en følelse av stigmatisering er det eneste kriteriet for hva som skal sies og ikke sies. Det viktigste her er at framstillingen av resultatene må være tilstrekkelig nyansert.

Det er mange måter å formidle forskningsresultater. Et av de viktigste momentene her er hva en fokuserer på. Jeg gjorde for

en tid tilbake et lite eksperiment med presentasjon av funn fra den siste holdningsundersøkelsen om hiv og aids i Norge. Dette er en landsrepresentativ undersøkelse, som ble gjennomført i 2008 (Mandal m.fl. 2008).

Først presenterte jeg noen hovedfunn når det gjaldt kunnskap – jeg kalte det ”den gode kunnskapen”. Hovedpunktene så slik ut:

- 87 % mener hiv er en kronisk lidelse man kan leve lenge med.
- 62 % er uenig i at man kan bli smittet av hiv ved å kysse en hivpositiv på munnen.
- 75 % er uenig i at man kan bli smittet ved å drikke av samme glass som en hivpositiv.

Her er fokus på det vi kan kalle positive funn. Deretter presenterte jeg et litt annet bilde:

- 35 % av menn under 24 år er uenig eller vet ikke at hiv er en kronisk lidelse man kan leve lenge med.
- 38 % er enig i eller vet ikke om man kan bli smittet av hiv ved å kysse en hivpositiv på munnen.
- 25 % er enig eller vet ikke om man kan bli smittet ved å drikke av samme glass som en hivpositiv.

Her er fokus på mangelen på kunnskap hos en betydelig gruppe av respondenter.

Neste tema var holdninger. Denne gangen var det ikke to presentasjoner av de samme tallene, men positive og negative utvalg fra det samme datasettet som ble satt opp mot hverandre. Først presenterte jeg det jeg omtalte som de aksepterende holdningene:

- 98 prosent mener at alle har et ansvar for å unngå å bli smittet. Imidlertid er det de yngste (15-24 år) som er mest uenig i denne påstanden.
- 86 % mener at hivpositive skal ha samme mulighet til å delta i skole, utdanning og arbeidsliv som andre.
- 9 av 10 er enig i påstanden ”det er greit at hivpositive har foreldreansvar”.
- 58 % ville latt en hivpositiv passe egne barn.

Og så presenterte jeg det jeg kalte de skeptiske holdningene:

- 60 prosent mener at hivpositive må være forpliktet til å informere arbeidsgiver og kolleger om sin hivstatus.
- Halvparten mener at hivpositive må akseptere at arbeidsgiver endrer arbeidsoppgavene av hensyn til øvrige ansattes sikkerhet.
- 1 av 5 ville unngått nær kontakt med en kollega/skolekamerat som var hivsmittet.
- 1 av 3 ville ikke latt en hivpositiv passe egne barn.

Ved å fokusere på den gode kunnskapen og de aksepterende holdningene, skapes et helt annet bilde av situasjonen enn ved å fokusere på manglende kunnskap og skeptiske holdninger. Jeg spurte forsamlingen om hva de oppfattet. Tilsynelatende kan det jo se ut som jeg presenterer funn fra to helt forskjellige undersøkelser. Men det er altså i grove trekk de samme tallene, bare med motsatt fokus. Dette spenningsfeltet er typisk for mye forskningsformidling.

Et annet typisk eksempel kan være en undersøkelse om varsling som to av mine kollegaer på Fafo gjorde (Skivenes og Trygstad 2006). Et spørsmål som jeg har blitt opptatt av når jeg har sett hvordan resultatene blir brukt, har vært hvordan fokuset bør være når resultatene blir presentert. Skal fokuset være på det flertallet som har fått positiv respons på varslingen, eller på det ikke ubetydelige mindretallet som har fått problemer etter varsling? Dette er relevant for taushetsplikt og varslingsplikt. Hvis målet er å unngå stigmatisering, så er måten vi presenterer resultatene på like viktig som hvilke resultater vi presenterer.

BARNEVERN

Fafo og NOVA gjennomførte i fellesskap en brukerundersøkelse på barneverninstisusjonene i 2006 (Gautun m.fl. 2006). Her kom vi opp i noen svært interessante utfordringer. Vi sendte ut et spørreskjema til samtlige barn over 13 år som var på barneverninstisusjoner i Norge. Alle potensielle respondenter fikk beskjed om at vi som forskere hadde taushetsplikt når det gjaldt kunnskap om den enkelte. Undersøkelsen var anonym, vi hadde ikke direkte personidentifiserbar informasjon. Utfordringene våre ble satt på spissen da vi fikk datamaterialet. Det store bildet var positivt og viste at ungdommene følte seg trygge i institusjonen og stolte på en eller flere av de ansatte. Men 12 av respondentene oppga at de hadde vært utsatt for seksuelle overgrep, og 33 oppga at de hadde blitt slått og sparket. Underveis ble det en diskusjon om dette var reelle svar eller ”kødde-svar”. Vi prøvde å sjekke spørreskjemaene, men etter min vurdering var svarene ganske konsistente. Vi fant ikke noe som tydet på at dette var ”kødde-svar”, snarere tvert i mot.

Vi fikk en vanskelig runde for å finne ut hvordan vi skulle håndtere disse funnene. Spørreskjemaene var anonyme så vi visste ikke hvem den enkelte respondent var, men det var mulig å spore opp hvilken institusjon de aktuelle respondentene kom fra. Det vi bestemte oss for å gjøre, var å kontakte departementet som var oppdragsgiver og orientere dem om funnene. Vi orienterte departementet om at MMI var teknisk ansvarlig for spørreundersøkelsen og kunne finne ut hvilke institusjoner det gjaldt. Departementet tok dette på alvor og det ble satt i gang ekstraordinært tilsyn på de aktuelle institusjonene, uten at det kom veldig mye ut av det.

Denne situasjonen reiser en rekke problemstillinger. For det første er det viktig å ha et bevisst forhold til hvilke spørsmål som stilles og hvordan svarene skal håndteres. For det andre må vi vite hva vi gjør i forhold til personene som får spørsmålet. Når en tenåring har fortalt om slike hendelser, selv om det er i et anonymt spørreskjema, hva slags oppfølging kan hun da forvente? Den tredje problemstillingen er hvordan spenningen mellom anonymitet og taushetsplikt balanseres opp mot varslingsplikten. Hvor legger vi hovedvekten – at vi skal holde ord om anonymitet og taushetsplikt – eller at dette er situasjoner som både vi og samfunnet ser svært alvorlig på, og hvor det er varslingsplikt? Hvilke av disse hensynene vil bidra til at andre kan stole på oss som forskere? Vi valgte å varsle og mener at det var det eneste riktige å gjøre.

I dette prosjektet ble spenningen mellom konfidensialitet og varslingsplikt satt på spissen. Eksemplet over gjaldt enkelte barn i barnevernsinstitusjoner. Men barnevernet er også en til dels

stigmatisert og utsatt del av hjelpeapparatet. Problemstillingen kan derfor også gjelde barnevernet som system.

HOMOFILE OG LESBISKE SAMER

Det siste eksempelet jeg har lyst til å trekke fram, er et prosjekt om homofile og lesbiske samer. Dette er en liten gruppe mennesker. Det er nok umulig å si nøyaktig hvor mange, siden en har store sprik i anslagene, både når det gjelder antallet homofile, og når det gjelder antallet samer. Et grovt anslag kan tilsi ca. 1500 personer. Dette er en gruppe som representerer to minoriteter og risikerer diskriminering på grunnlag av begge identiteter.

Vi innså at det var nødvendig å velge en kvalitativ tilnærming, og valgte å bruke livshistorier som utgangspunkt. Her var utfordringene med anonymisering svært store.

For det første måtte vi på grunn av manglende bredde i dataene velge å gå i dybden og dermed ganske tett inn på den enkeltes livshistorie.

For det andre var informantene ekstra utsatte ved at de tilhørte to minoriteter. Både etnisitet og seksualitet er sensitive personopplysninger. I tillegg til å være utsatt for risikoen for diskriminering fra storsamfunnet ut fra to kjennetegn, var de også utsatt for mulig diskriminering i minoritetsmiljøene, både det samiske og det homofile. Det så ut til at mange opplevde et valg mellom å være åpen homofil/lesbisk eller å være en del av det samiske miljøet. Vi prøvde derfor å samarbeide med representanter for homofile og lesbiske samer i forhold til presentasjonen av rapporten. Allikevel opplevde vi å få kritiske kommentarer om at vi ikke hadde nok forståelse for særlig den samiske konteksten.

For det tredje tilhørte informantene en ganske begrenset gruppe som det kunne være lett å gjenkjenne. Dette er igjen et eksempel på at hensynet til taushetsplikten går gjennom hele forskningsprosessen, fra rekruttering og oppbevaring av data til presentasjon av funn. Samtidig er dette kunnskap som samfunnet trenger for å kunne gjøre noe med den aktuelle gruppas levekår.

De etiske utfordringene som er felles for de eksemplene jeg har dratt fram, er at den enkelte deltaker må beskyttes mot eksponering. Vi må unngå økt stigmatisering av gruppa informantene tilhører, og vi må finne praktiske løsninger som er i tråd med både forskningsetikken og regelverket.

FORPLIKTELSE – ETISKE RETNINGSLINJER OG LOVER

I min profesjonelle verden er det noen dokumenter som er særlig viktige som utgangspunkt for etisk refleksjon. Det første er selvfølgelig de forskningsetiske retningslinjene for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi (NESH 2005). Siden jeg er sosionom, er det også viktig at jeg forholder meg til profesjonens etiske grunnlagsdokument (FO 2002). Det tredje er selvsagt personopplysningsloven, som har betydning for de fleste av våre prosjekter.

I NESHs forskningsetiske retningslinjer (NESH 2005) tar man opp flere av de utfordringene som er knyttet til taushet, varsling og kunnskapsformidling. Når det forskes på svakere-stilte gruppers forhold, er det utfordringer både i møte med dem som studeres, i formidlingen av resultatene, og i muligheten for gjenkjenning av enkeltpersoner eller grupper. Samtidig er dette

ofte grupper som har vanskelig for å ivareta egne interesser i prosessen. Det gjelder selvsagt i forhold til meg som forsker, men dette innebærer også en forpliktelse jeg som forsker har til å formidle gruppas perspektiv til samfunnet.

Innledningsvis sa jeg at jeg tror vi som forskere har liten bevissthet om de rammene som lovgivningen setter. Men jeg vil gjerne påpeke at det har skjedd en betydelig økning i bevissthet om informasjon til deltakerne og samtykke fra dem etter at ordningen med personvernombud ble etablert. Det som nok var ment som en forenkling av saksbehandlingen, har faktisk også hatt som konsekvens at rutineene våre er skjerpet betydelig. Dette skyldes ikke minst at NSD, som personvernombud for de fleste forskningsinstitusjonene, har gjort en god jobb både med informasjon og med dialog med forskerne om hvordan de skal jobbe.

Retningslinjene til NESH nevner spesielle hensyn som forholdet til tredjepart, barns krav på beskyttelse og forholdet til privatlivet. I de eksemplene jeg har trukket fram, synes jeg vi har sett en rekke utfordringer innen nettopp disse feltene.

Et klassisk forskningsetisk krav er kravet til etterprøvbarehet. I mye av den forskningen jeg har beskrevet, oppfatter jeg at dette kravet byr på forskningsetiske utfordringer. Det er datasett for eksempel i prosjektene om hivpositive som jeg ville være meget skeptisk til å gi til andre. Er det andre måter for å oppfylle kravet om innsyn i forskningsmetodikk, data og analyser? Hvem formidler vi hvilke resultater til, og hvordan samarbeider vi eventuelt med brukere og oppdragsgivere om framstillingen av resultatene?

Også det yrkesetiske grunnlagsdokumentet for barnevern-pedagoger, sosionomer, vernepleiere og velferdsarbeidere forplikter meg (FO 2002). I dette dokumentet behandles for eksempel myndiggjøring (engelsk "empoverment"), taushetsplikt og varsling. Under overskriften "Myndiggjøring" behandles temaer som respekt og verdighet. Det er med andre ord en viktig etisk utfordring å bidra til at deltakerne i et forskningsprosjekt opplever at de blir behandlet med verdighet og respekt. Samtidig viser dette etiske dokumentet nettopp at det er nødvendig å balansere mellom varslingen på den ene siden – som i denne sammenheng primært handler om å sette problemstillinger i offentlighetens lys – og tausheten om den enkeltes forhold på den andre.

Det er ikke min oppgave å diskutere lovgivningen her. Men det er klart at også når det gjelder eiendomsretten til kunnskaper om den enkelte person, er personopplysningsloven et viktig dokument. Jeg oppfatter det vel slik at et av hovedhensynene i denne loven er nettopp denne balansen vi her snakker om: den enkeltes rett til taushet og samfunnets behov for kunnskap. Det viktigste i vår sammenheng, særlig når det gjelder forskning om utsatte grupper, er at vi har et bevisst og reflektert forhold til hvordan vi håndterer nettopp dette spenningsforholdet. Det er per i dag behov for at våre forskningsmiljøer jobber mer bevisst med disse spørsmålene og skaper bedre rom for og tid til refleksjon. I de fleste tilfeller er man tjent med å si sannheten, selv om den er ubehagelig for noen. Samtidig er det viktig å være bevisst

1 se: <http://www.fo.no/getfile.php/Filer/01%20FO-sentralt%20filer/Trykksaker/yrkesetisk.pdf> (Lastet 30.5.2013)

hvilken fortelling vi bruker når denne sannheten beskrives. Det krever reflekterte valg, gjennomdiskuterte strategier og høy grad av respekt for dem som står i fokus i det aktuelle prosjektet.

REFERANSER:

- Eikvam, T. og A. Grønningsæter (red.) (1987) *AIDS og samfunnet*. Tano
- Fløtten, T., A.B. Grønningsæter, K. Gustavsen, H.C. Kavli, R. Nielsen, J. Syse og S. Torp (2009) *Kreft og levekår*. Et sammendrag. Fafo-rapport 2009:06
- FO (2002) *Yrkesetisk grunnlagsdokument for barnevernpedagoger, sosionomer og vernepleiere*. Fellesorganisasjonen
- Gautun, H., K. Sasaoka og C. Gjerustad (2006) *Brukerundersøkelse i barneverninstitusjonene*. NOVA-rapport 9/06
- Goffman, E. (1963) *Stigma: notes on the management of spoiled identity*. Touchstone
- Grønningsæter, A.B. og R.A. Nielsen (2011) *Bolig, helse og sosial ulikhet*. Helsedirektoratet
- Gustavsen, K., A.B. Grønningsæter, T. Fløtten, R. Nielsen, J. Syse og S. Torp (2008) *Barn og unge i kreftrammede familier*. Fafo-rapport 2008:38
- Israel, J. (1987) Sykdom og sosial kontroll. I: Eikvam, T. og A. Grønningsæter (red.) *AIDS og samfunnet*. Tano
- Mandal, R., B.R. Nuland og A.B. Grønningsæter (2008) *Fortsatt farlig å kysse. Kunnskap om og holdninger til hiv*. Fafo-rapport 2008:21

NESH (2005) *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi*. De nasjonale forskningsetiske komiteer

Skivenes, M. og Trygstad, S.C. (2006) *Varslere. Om arbeidstakere som sier ifra!* Gyldendal akademiske

Hva betyr taushet? Taushetsplikten og varslingsplikten i vanskelig farvann

MAY-LEN SKILBREI

FORSKER – FAFO

Et sentralt prinsipp for samfunnsvitenskapelige forskere som gjennomfører kvalitative intervjuer og feltarbeid, er at vi forplikter oss til taushet overfor dem vi intervjuer. De skal kunne snakke med oss om personlige spørsmål, og til og med om forhold de holder hemmelig selv for sine nærmeste, uten å frykte at informasjonen går videre. Dette er en viktig del av rammen for samtalen mellom oss og dem vi forsker på; vi er profesjonelle fremmede som ikke dømmer og ikke sladrer. Som oftest er dette greit, informantene planlegger eller innrømmer ikke alvorlige kriminelle handlinger. Men i noen sammenhenger må forskeren tenke nøyer over hvorvidt hun virkelig kan tilby en absolutt taushetsplikt til informantene sine, eller om hensynet til andres sikkerhet må komme først, og hvorvidt det virkelig er taushet informanten vil ha.

Utgangspunktet for denne artikkelen er dilemmaer som kan oppstå når man gjør feltarbeid i miljøer hvor kriminalitet er utbredt, også alvorlig kriminalitet. Jeg vil også berøre de spesielle utfordringene som oppstår når man intervjuer både mulige gjerningspersoner og mulige ofre. I min egen forskning har jeg opplevd at disse spørsmålene er kompliserte, og jeg har gjort meg noen betraktninger om hva det betyr hvis man forholder seg taus, selv om man får informasjon om overgrep og vold.

Jeg vil ikke bare diskutere forholdet mellom det å overholde taushetsplikten og forskerens lovpålagte plikter om å melde fra om alvorlige lovbrudd; jeg er minst like opptatt av hva det etisk sett innebærer å forholde seg taus i møte med gjerningspersoner, ofre og potensielle ofre. Mange har påpekt at spørsmålet om framgangsmåter og etikk i samfunnsvitenskapelig forskning er komplisert, og at det sjelden er snakk om at man kan følge en oppskrift for 'det gode intervjuet' eller 'det gode feltarbeidet' slavisk (se for eksempel Christensen m.fl. 1998, Fangen 2004, Jacobsen og Kristiansen 2001). Denne artikkelen er et forsøk på å konkretisere utfordringene og diskutere idealer opp mot eksempler fra egen forskning.

PROSTITUSJONSMILJØER SOM FORSKNINGSFELT

Jeg har siden midten av 1990-tallet gjennomført flere ulike forskningsprosjekter i prostitusjonsmiljøer i Norge. Veksten de siste ti årene i prostitusjon som involverer utenlandske statsborgere, har vakt bekymring hos norske myndigheter for mulig menneskehandel. Min jobb har derfor ofte vært å gjennomføre eksplorerende studier på oppdrag fra departementer for å kunne

si noe om utviklingstrekk i markedet og implikasjoner av dem. Da østeuropeiske kvinner begynte å etablere seg på gata i Oslo på begynnelsen av 2000-tallet, ble jeg bedt om å studere organiseringen av deres prostitusjon, og var blant annet på jakt etter kunnskap om i hvilken grad denne utviklingen kunne knyttes til menneskehandel (Skilbrei og Polyakova 2006). Da store grupper av nigerianske kvinner begynte å etablere seg på gata i de store byene på midten av 2000-tallet, gjennomførte jeg intervjuer og observasjon i miljøene de befant seg i. Også denne gangen ønsket man å studere i hvilken grad kvinnes migrasjon, prostitusjonsdebut og prostitusjonshverdag var organisert (Skilbrei, Tveit og Brunovskis 2006, Skilbrei og Tveit 2007). I disse prosjektene var målet rett og slett å avdekke eventuelle kriminelle forhold for at politikere, byråkrater og organisasjoner skulle bli bedre til å målrette tiltak og utvikle politikk.

Felles for svært mange av prosjektene jeg har utført, er at jeg har studert utviklingen av markedet mens den foregår. Det betyr blant annet at det er vanskelig å vite på forhånd hvilke etiske, juridiske og personlige utfordringer prosjektet vil innebære. Jeg vet ikke hvor sterkt organisert kvinnes prostitusjon er, hvor sårbare de er hvis de snakker med meg, og hvor sårbar jeg er hvis jeg snakker med dem. Mitt mål er å få innpass i miljøet og få tilgang til informasjon gjennom kvalitative intervjuer og feltarbeid; jeg må være der det skjer når det skjer. Jeg må også improvisere underveis for å få snakke med de rette personene. Kvinnene jeg snakker med, kan være i svært ulike situasjoner.

Det er ikke bare fordi jeg gjennomfører eksplorerende studier at det er vanskelig å si hvilke dilemmaer og farer som er involvert.

Menneskehandel kan organiseres på mange ulike måter og ha svært ulik alvorlighetsgrad. Dette setter forskeren i en vanskelig situasjon når hun skal vurdere hva den reelle faren består i, og hvem som er utsatt for fare. Det er vanskelig å skille gjerningspersoner fra ofre, og det er vanskelig å skille tomme trusler fra for eksempel reell fare for vold. Dette gjør det vanskelig for forskeren å vite når hun bør gå til politiet eller involvere andre instanser, eller hvordan en opprettholdelse av taushetsplikten oppleves av dem som er ofre for overgrep.

Situasjonen kan også være uoversiktlig for kvinnene, og det kan være vanskelig for dem å vurdere hva risikoen er, og hva de sier ja til, når de samtykker til å delta. Det kan også være at de ikke føler seg frie til å si nei til meg, selv om det innebærer risiko for dem å delta. Jeg har blant annet intervjuet mange kvinner som ikke kan lese og skrive, som reiste fra Nigeria som ungdom, og som i flere år har befunnet seg i prostitusjonsmiljøer rundt om i Europa. Disse kvinnene har vært utsatt for utnytting fra mange ulike hold, de er ofte redde for politiet og har vært nådegitt hjelp fra sosiale tiltak og andre som kan vise dem barmhjertighet underveis. For mange av kvinnene jeg intervjuer, spiller det ingen rolle om jeg er forsker, sosialarbeider, lege eller advokat. Poenget for dem er at jeg er et kontaktpunkt og en mulig løsning på en vanskelig situasjon. De er vant til at det å gjenfortelle det som har skjedd, kan gi dem tilgang til et gode, som oppholdstilatelse, mat eller annen hjelp. Dette er et etisk problem, fordi det svekker muligheten kvinnene har til å gi et fritt samtykke til å delta, og muligheten jeg som forsker har til å framstå med klarhet (i henhold til punkt 19 i *Forskningsetiske retningslinjer*

for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi). Det er også et problem for gyldigheten av mine forskningsfunn, siden den historien kvinnene forteller for å oppnå et gode, kan være svært annerledes enn den versjonen de forteller i andre sammenhenger.

Det å selge sex kan foregå og oppleves på mange måter, men deler av markedet er hardt og overvåkes nøye av aktører som kan regnes som halliker eller menneskehandlere. Denne delen av miljøet er opptatt av å hindre innsyn, og at kvinnene som er involvert, snakker med andre.

Dette er noen av de konkrete utfordringene jeg står ovenfor, og som jeg må ta med i betraktningen når jeg planlegger og gjennomfører forskningen. De praktiske utfordringene inkluderer hvor og når jeg gjennomfører intervjuer og observasjon, og hva jeg tilegner meg av kunnskap før jeg starter opp. Det er en nødvendig del av forberedelsene å sørge for å ha oppdatert informasjon om personer og organisasjoner som kan hjelpe kvinnene med eventuelle behov de har. Hvis jeg i løpet av et intervju forstår at intervjuobjektet egentlig bør snakke med noen andre, følger jeg henne til et sosialt tiltak, til politiet, en lege eller en advokat. Det skjer ikke sjelden at et intervju avbrytes på grunn av dette.

I tillegg til at spørsmålet om fritt og informert samtykke er vanskelig i prosjekter som dem jeg utfører, oppstår det altså flere dilemmaer underveis i intervjuet eller feltarbeidet. Et av de viktigste er at personene jeg intervjuer eller prater med under feltarbeidet, forteller om planlagte eller gjennomførte kriminelle handlinger. Dette er uunngåelig når man studerer liv som dem jeg forsker på. En del av dem jeg intervjuer er irregulære migranter, eller de kjøper og selger narkotika, eller de har en

biinntekt som tyv. Andre igjen utfører lovbrudd som mange vil se på som mer alvorlige. De selger "abortpiller", de er halliker, de utøver vold eller de bistår personer som voldtar og tvinger andre til å selge sex.

JURIDISKE OG ETISKE DILEMMAER OG LØSNINGER

Straffeloven (strl.) § 139 lister opp en rekke hendelser som alle borgere forplikter å anmelde eller avverge. Dette utgjør en varslingsplikt. Loven lister opp lovbrudd som regnes som alvorlige nok til å utløse denne plikten. Jeg kan for eksempel havne i situasjoner hvor jeg får kjennskap til at en alvorlig kriminell handling, som voldtekt, er begått eller skal begås. Utfordringen i en slik forskningskontekst er å ta stilling til hvordan man skal forholde seg til slik kunnskap om man får den.

Man bør også spørre seg om man til syvende og sist kan rettferdiggjøre å gjennomføre studier i et miljø hvor slike dilemmaer kan oppstå. Politikere og forvaltningen har de siste årene ønsket seg mer kunnskap om prostitusjonsmiljøet, og mange vil hevde at forskere har en forpliktelse til å forske på utsatte og/eller marginaliserte personer (Alver og Øyen 1997; Jacobsen 2008), slik mange av dem man støter på i prostitusjon eller mulig menneskehandel er. Her må man altså stille ulike ønsker og idealer opp mot hverandre. Hvor viktig er forskningsbasert kunnskap på feltet, og hva er omkostningene ved ikke å forske på felt med mye kriminalitet?

Det mest vesentlige for meg, og sikkert for mange andre forskere, er hvilke etiske standarder jeg selv legger til grunn. Jeg forsker ikke på utsatte grupper fordi forskningsetiske retningslinjer

forplikter meg til det, men fordi mitt engasjement som sosiolog og forsker går i den retningen. På samme måte forholder jeg meg til etiske utfordringer jeg stilles ovenfor, ikke med strl. § 139 som rettesnor, men min egen vurdering. Gjennom erfaring og refleksjon over denne, har jeg gjort meg opp en mening om hva som skal til før jeg melder et forhold eller en hendelse. Dette har også blitt til i samarbeid med kolleger. Jeg støter også jevnlig på situasjoner som ikke er direkte lovstridige, men som jeg mener ikke er ønskelige, eller som utgjør indikasjoner på lovbrudd. Dette kan være en like stor utfordring for meg som forsker og menneske, spesielt hvis barn er involvert. Mine grenser går kanskje andre steder enn mange andres. Fordi jeg har jobbet med prostitusjon og overgrep i prostitusjonen lenge, skal det mye til før jeg blir sjokkert. Samtidig gir detaljert kunnskap meg mulighet til å skille "business as usual" i bransjen fra det som internt regnes som overtramp og overgrep.

I et relativt lite og gjennomslukt felt som prostitusjonsfeltet, vil det å melde kriminelle forhold innebære at feltarbeidet må avbrytes for ikke å sette meg og andre i fare. Dermed kan det bli vanskelig for meg å utføre studier i framtiden også. Jeg må vurdere denne helheten når jeg tar stilling til den konkrete situasjonen. Dette har også konsekvenser for meg som oppdragsforsker. Når jeg utfører et grunnforskningsprosjekt, omdefinerer jeg prosjektet hvis jeg ikke kan gjennomføre det empiriske arbeidet som planlagt. Når mandatet fra et departement er å finne ut hva som skjer i prostitusjonsmarkedet, er det ikke like lett å omdefinere prosjektet eller å melde om at rapporten uteblir, fordi jeg støtte på etiske dilemmaer. Jeg har derfor vært opptatt

av å informere oppdragsgivere om at det finnes omstendigheter som kan føre til at feltarbeidet må avbrytes, og jeg har forsøkt å spesifisere terskelen for intervensjoner. Dette har jeg løst ved å legge inn følgende formuleringer i prosjektbeskrivelsen:

Et prosjekt som dette innebærer mange etiske utfordringer. Kvinnenes og min sikkerhet er viktig og det kan jeg ikke gå på akkord med selv om kunnskapsbehovet er stort. Det betyr å ikke presse kvinnene til å la seg intervjuer når de virker redde for en tredjepart, og det betyr å legge ekstra stor vekt på å anonymisere resultatene slik at kunnskapen kan formidles uten at kvinnene settes i fare. Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH) har utarbeidet retningslinjer hvor det utvetydig slås fast at når forskere kommer i situasjoner der deres taushet kan sette liv og helse i fare, skal de la seg lede av sitt ansvar som samfunnsmedlemmer. Det er for eksempel straffbart å ikke informere politiet om fremtidige alvorlige lovbrudd (strl. § 139). Forskere kan i mange sammenhenger være vitne til ulovlige eller problematiske handlinger. Det er et vanskelig spørsmål hvor grensen for det forsvarlige skal gå. I henhold til strl. § 203 er det ulovlig å kjøpe sex av barn under 18 år. Både på grunn av dette og at slik prostitusjon er særlig alvorlig, er dette situasjoner der jeg ikke kan forventes å holde taushetsplikten. Jeg vil ikke oppsøke slik prostitusjon direkte.

Dette avsnittet har jeg lagt inn i flere søknader om forskningsmidler fra departementer. Prosjektbeskrivelsen inngår som vedlegg til kontrakten, og innholdet i den binder begge parter. Å sikre seg på denne måten, forutsetter at man på forhånd har tatt stilling til hvordan man skal stille seg til konkrete problemstillinger, og hvor grensen går for hva man aksepterer.

I avsnittet framkommer det også at jeg legger opp til å gå aktivt inn for å unngå situasjoner der slike problematiske handlinger finner sted. Dette betyr at jeg ikke skaper forskningsbasert kunnskap om handel med barn, og generelt må behovet for kunnskap veies opp mot problemer med slik forskning. At jeg personlig vil unngå å få kunnskap om mindreårige som er utsatt for menneskehandel, bunner i at det går over mine egne grenser, ikke at det vil sette meg i dilemmaer på grunn av meldeplikten. Jeg vil rett og slett ikke kunne være vitne til slik prostitusjon. I og med at vi som forskere har en meldeplikt for alvorlige lovbrudd og samtidig har egne grenser for hva vi vil akseptere, er tausheten vi lover bort altså ikke alltid reell. Det er selvfølgelig ikke fristende å informere om disse begrensningene når vi forsøker å rekruttere informanter, men både oppdragsgivere og informanten bør altså informeres om begrensninger i taushetsplikten eller taushetsviljen.¹

TAUSHET OG AKSEPT

For meg handler ikke taushet om frykt for å være eller framstå som medskyldig til kriminelle handlinger i statens øyne, men at

1 Noe annet er at det ikke alltid er lett for informanten å avgrense hva hun sier i lys av disse begrensningene. Det er ikke alltid mine informanter oppfatter hvilke saker som kan være ekstreme, sett med blikket til en fra utsiden. Det som er vanlig og forståelig for mine informanter, er ikke nødvendigvis vanlig og forståelig for meg. Poenget med å gjennomføre empiriske studier er nettopp å identifisere mening og logikk der man ikke nødvendigvis ser noen i utgangspunktet, men det betyr noen ganger at undringen er like stor den andre veien: at de ikke skjønner hvor mine grenser går og hva logikken i min vurdering er.

å forholde seg taus når man møter personer som kan være i en desperat situasjon eller som setter andre i en desperat situasjon, også er en handling. Å forholde seg taus kan implisere en form for aksept. Ofte antas det at informantene ønsker at forskeren forholder seg taust og passivt til det som fortelles, men min erfaring er at dette spørsmålet er mer komplisert. I intervjuet betror informanten seg til meg, og min jobb er å møte historien hun forteller på en god og human måte. Når vi ellers i livet betror oss til noen om at vi har vært eller er utsatt for alvorlige lovbrudd, følger det vanligvis oppfordringer om å gjøre noe med situasjonen. Forskerens og intervjuerens rolle utmerker seg slik sett som særlig utfordrende. Å ikke gå videre med informasjon, som kanskje er gitt som en betroelse som giveren tror vil lede til at hun får hjelp, er problematisk. Her kommer spørsmålet om informert samtykke inn. Som nevnt over, må jeg i begynnelsen av intervjuet vurdere om samtalen finner sted fordi intervjuobjektet er på desperat jakt etter noen som kan hjelpe henne. Noen av kvinnene jeg møter har knapt hatt kontakt med andre enn prostitusjonskunder og andre kvinner som selger sex siden de kom til Norge. Det å være det første skikkelige kontaktpunktet for kvinner i en svært vanskelig situasjon, er et stort ansvar. Dette handler ikke bare om faren for menneskehandel eller annen problematisk organisering av prostitusjon. Det handler også om frykt for at familien hjemme sliter eller redsel for å bli oppdaget som en uten oppholdstillatelse i Norge eller Europa.

For meg angår altså en viktig innvending mot å forske på felt med mye kriminalitet forskeren som individ. Ved å være vitne til utnytting og elendighet uten å gripe inn, kan man bidra til å

legitimere det som skjer. Dette er tilfelle både fordi gjerningspersoner opplever at deres rett til å utsette andre for overgrep bekreftes, og fordi ofre får en bekreftelse på at de ikke fortjener bedre hvis personer som kjenner til deres historie, og som de opplever at de har fått god kontakt med, ikke griper inn og aktivt tar side.²

INFORMANTENS ØNSKER

Denne erfaringen angår altså det å intervju personer som ikke tar sin rett til taushet så alvorlig eller engang ønsker den. De ønsker heller at jeg går videre til rette instans (spesielt siden de selv ikke vet hvem eller hva rette instans er) enn at historien deres forblir hos meg. Når de forteller om overgrep de har vært utsatt for, forventer de en reaksjon utover medfølelse i samtalen. Jeg har for eksempel opplevd at kvinnene har regnet med at jeg har fortalt historien deres videre, og at de har regnet med at hjelp er underveis. Ofte vil de at jeg blir med til lege, advokat eller politiet for å fortelle deres historie sammen med dem eller i stedet for dem. Mange forteller til ansatte i prostitusjonstiltakene at de har blitt intervjuet av meg, eller de forteller det til politiet. Jeg er blitt oppsøkt av politiet for å bekrefte informasjon politiet har fått fra informanter, som om det å ha fortalt noe til meg, er et bevis for at det har skjedd. Jeg er også blitt ringt opp av politiet for å hente en informant fra arresten på oppfordring fra informanten; det ble forventet at jeg skulle fortelle hennes historie for å få henne ut.

2 Det er likevel heller ikke slik at alle i dette miljøet ønsker at intervjueren melder eller går videre med saken.

Kunnskap om tidligere overgrep setter meg som forsker i et dilemma fordi miljøene kan være små, og jeg kan kjenne andre som kan bli utsatt for det samme. I prostitusjonsmiljøet møter jeg både tidligere ofre for menneskehandel og personer som risikerer å bli utsatt for vold og overgrep. Da kan jeg risikere å sitte overfor kvinner som jeg aner kan komme til å bli utsatt for vold, fordi jeg vet at andre som jobber for samme hallik eller menneskehandler, har blitt det.

INSTITUSJONELT PRESS

Selv om jeg lever med disse dilemmaene i min egen forskning, har jeg ikke meldt konkrete forhold videre til politiet. Men jeg har ved flere anledninger opplevd at taushetsplikten har blitt satt på prøve. Som intervjuer og observatør i et felt med mye kriminalitet, opplever jeg iblant press fra politiet til å gi informasjon, for eksempel om navngitte personer og bestemte miljøer.

Tidlig i karrieren ble jeg invitert til Oslo politikammer for å snakke om et pågående prosjekt. Jeg skrev hovedfagsoppgave om massasjeinstituttprostitusjon i Oslo, et miljø politiet visste lite om. Politikerne var svært opptatte av å bekjempe dette fenomenet og la derfor press på politiet for å håndtere det bedre. En sentral person i politiets innsats mot prostitusjon tok en prat med meg. Personen la én og én annonse for massasjeinstitutter foran meg og spurte om det foregikk prostitusjon der. For hver annonse sa jeg at jeg ikke kunne svare på det spørsmålet; hvilke steder jeg intervjuet på var hemmelig. Vedkommende fortsatte imidlertid å spørre om de resterende annonsene. Etter det fikk jeg gå, og min manglende samarbeidsvilje i spørsmål om å avdekke hvilke

massasjeinstitutter som involverte prostitusjon, har ikke sett ut til å ha noen konsekvenser for mitt samarbeid med etaten, som jeg alltid har hatt godt utbytte av. Men når man som 23 år gammel student må forsvare sine informanternes rett til ens taushet overfor politiet, er ikke det en lett situasjon.

FORSKNINGENS NYTTE

I dag brukes jeg mye av politiet som foredragsholder og diskusjonspartner, og som foreleser på Politihøgskolen. Jeg har vitnet i noen hallik- og menneskehandelsaker, men har da svart på spørsmål på et generelt grunnlag, om trekk ved prostitusjonen eller utviklingen i prostitusjonsmarkedet. I retten er jeg noen ganger blitt spurt direkte om konkrete saksforhold som jeg ikke har villet svare på. Mitt argument når politiet eller retten har vist til sin rett til min kunnskap de senere årene, er at de har mer nytte av min generelle kunnskap enn av mitt kjennskap til konkrete saker. Jeg forklarer også at min generelle kunnskap blir dårligere hvis jeg må bryte min taushet, fordi det ødelegger mine muligheter for innpass i miljøene i framtiden. Dette har gitt meg fritak fra å stille i retten etter å ha blitt stevnet flere ganger.

Å kunne vise til taushetsplikten er, i tillegg til at det er etisk viktig, også en sikkerhetsforanstaltning for meg. Hvis de jeg forsker på og deres sjefer tror på at jeg ikke går videre med informasjon, er jeg tryggere enn hvis de mistenker at jeg setter forretningen i fare.

AVSLUTNING: ERFARINGENS BETYDNING

De etiske standardene vi har felles gis et konkret innhold i møtet

med feltet. Med mye kunnskap om feltet man studerer, forstår man bedre hva som er de etiske utfordringene i praksis. Jeg blir derfor skeptisk når personer med lite kunnskap om feltet beveger seg inn på området. Kvinner som dem jeg intervjuer, kan være svært sårbare, og man møter mange dilemmaer når man bruker dem som kilde til informasjon. Jeg blir derfor engstelig når jeg ser at enkelte av disse kvinnene gjøres tilgjengelig for media og dokumentarfilmskapere, og at studenter intervjuer dem til masteroppgavene sine. Man kan ikke vente at disse personene skal forstå kompleksiteten i situasjonene. Kvinnene bør skånes for dette.

Selv om jeg her har påpekt mange dilemmaer som er involvert når vi studerer miljøer der lovbrudd er utbredt, og også alvorlige lovbrudd forekommer, er det viktig at vi ikke blir handlingslammet av kunnskapen om alle problemene det impliserer. Det er mulig å forske i slike miljøer, men det bør gjøres med varsomhet og erfaring.

REFERANSER

Alver, Bente Gullveig og Ørjar Øyen (1997): *Forskningsetikk i forskerhverdag*, Oslo: Tano Aschehoug.

Christensen, Karen, Else Jerdal, Atle Møen, Per Solvang og Liv Johanne Syltevik (1998): "Forskningsprosessen og praktisk kunnskap", i Christensen, Karen, Else Jerdal, Atle Møen, Per Solvang og Liv Johanne Syltevik: *Prosess og metode*, Oslo: Universitetsforlaget.

Fangen, Karine (2004): *Deltagende observasjon*, Bergen: Fagbokforlaget.

Jacobsen, Siw Ellen (2008): "Vi SKAL forske på sårbare grupper", *Forskningsetikk* 8(4):6-7.

Jacobsen, Michael Hviid og Søren Kristiansen (2001): *Farlig feltarbeid – etikk og etnografi i sociologien*, Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.

Skilbrei, May-Len og Irina Polyakova (2006): "My life is too short; I want to live now": *Kvinner fra Øst-Europa forteller om veien til og livet i prostitusjon i Norge*, rapport Institutt for kriminologi og rettssosiologi, UiO.

Skilbrei, May-Len, Marianne Tveit og Anette Brunovskis (2006): *Afrikanske drømmer på europeiske gater. Nigerianske kvinner i prostitusjon i Norge*, Fafo-rapport 525.

Skilbrei, May-Len og Marianne Tveit (2007): *Facing Return: Perceptions of Repatriation among Nigerian Women in Prostitution in Norway*, Fafo-report 2007:01.

Når snøballen begynner å rulle

TOM CHRISTIAN BLIX

TIDLIGERE GENERALSEKRETÆR – NORGES VETERANFORBUND
FOR INTERNASJONALE OPERASJONER

Historier om Ola og Kari soldat, og deres meninger og handlinger når de er ute på oppdrag for fedreland og NATO, er godt mediestoff. Setningen ”norske soldater i Afghanistan” gir 197 000 treff på vår tids fremste betydningsbarometer, Google.¹ Noen av disse tusenvis av sakene er av en slik karakter at de presenteres med store overskrifter, og i tråd med tilsynelatende kausale sammenhenger rystes det politiske miljøet tilsvarende – jo større overskrifter, desto kraftigere rystelser. Det vil ikke være kontroversielt å hevde at når overskriftene er som størst, har som regel soldatene ment eller gjort noe som kan tolkes som kritikkverdig, ulovlig eller umoralsk. Mange vil erindre

¹ www.google.com 01/08/2011. (Lastet 4.9.2012).

oppslag om norske offiserers skadeskutte idealisme i Kosovo,² hundeskyting til rå latter og spydige Beach Boys-aktige sanger om Milosevic, eller utsagn om at krig er bedre enn sex. ”Man må knekke egg hvis man skal lage omelett!”, hevder pressen når de skal legitimere krigstypene.

Det var derfor ikke vanskelig å tenke seg hvordan det kunne gå med historiene om soldatene i utrykningsstyrken i Mazar-e Sharif i Nord-Afghanistan som fortelles i min masteroppgave ”*Skivebom eller innertier?*”, dersom de skulle bli fanget opp av våre hjemlige medier. Noe de selvsagt ble.

Enhver masterstudent skal gjennomføre et stykke akademisk arbeid for å få sitt vitnemål. Jeg både ønsket og hadde det jeg anså som en ”ordentlig” problemstilling, og hadde alvorlige tanker og ambisjoner i mitt prosjekt. Da jeg skulle i gang med min masteroppgave, hadde jeg mange års erfaring som yrkesoffiser, i tillegg til to års tjeneste i internasjonale operasjoner. I løpet av min tid i grønt (15 år) syntes jeg at jeg hadde ant et omriss av *noe* i internasjonale operasjoner som lignet på en alvorlig dysfunksjonalitet. Jeg kunne ikke den gang sette fingeren på hva det var, men jeg mente at denne dysfunksjonaliteten var så alvorlig at den fortjente mer oppmerksomhet enn den hadde fått inntil da.

Jeg var på den tiden (2006) fortsatt en idealist med god tro, og ville gjerne bidra på en positiv måte til å avdekke og finne en løsning på dette *noe* jeg syntes å ha sett der ute. Dette skulle bli tema for min masteroppgave.

2 Fra Bård Mælands bok *Skadeskutt idealisme* (2004), der norske offiserer avslører dårlig holdninger.

SOLDATHISTORIER I EN MASTEROPPGAVE

Studenter som skal i gang med prosjekter, har normalt en drøvtygget problemstilling. Jeg var i så måte intet unntak, og min problemstilling endte opp slik:

Hvordan ser syv norske menige soldater på roller og utfordringer de kan komme til å møte i Afghanistan før avreise? Endres dette synet etter en tid i misjonsområdet? Dersom deres syn endres, hva kjennetegner endringen(e)?

Prosjektet var altså todelt. En del foregikk hjemme i Norge før avreise, og en del foregikk i Afghanistan helt på slutten av soldatenes engasjement.³ I kortform hadde prosjektet syv informanter, alle unge menn fra Hærens 2. bataljon i Troms. Informantene ble intervjuet før avreise til seks måneders tjeneste i den norske utrykningsstyrken i Mazar-e Sharif. Sentralt i disse intervjuene, og i tråd med problemstillingen, sto deres forventninger til de neste seks måneder av deres liv. Dernest ble de samme informantene intervjuet igjen i Afghanistan etter drøyt fem måneders tjeneste. Likheter og forskjeller ble så sammenlignet og analysert.

Sitatet under kan sies å være sentralt oppsummerende fra de første intervjuene:

3 For de som ønsker å lese den, ligger masteroppgaven på Universitetet i Oslos dokumentsenter (<http://www.duo.uio.no/sok/work.html?WORKID=59770>) (Lastet 4.9.2012). Dersom den som leser har reaksjoner, tar jeg gjerne imot en e-post på tom.blix@nvio.no.

”Personlig er jeg veldig for kampen mot terror. Men sånn som jeg ser det kan jeg jo ikke støtte noe så lenge jeg ikke er med og medvirker selv. [...] Så jeg har lyst til å gjøre min del.”

Her flagges idealismen høyt, sammen med en klar bevissthet om at man må være med og ta ansvar.

Andregangintervjuene i Afghanistan gir uttrykk for andre holdninger. Her ser vi ikke lenger den flotte norske ungdommen slik vi ønsker den. Snarere virker det nesten som de ikke kan være de samme informantene. Siden det er sitater fra de siste intervjuene som i bunn og grunn er hele ”saken”, tar jeg med noen flere av dem enn av de snille og ufarlige sitatene fra de første intervjuene:

”[...] jeg skal ikke gå inn i detalj, men han måtte gå fysisk til mot disse folkene [...] Du må gjerne bare sparke til dem alt det du kan og bare røske dem ned og hit og dit.”

”Jeg ser egentlig ikke noe problem i det lenger. Hadde det vært hjemme i Norge hadde jeg sikkert sett litt rart på dette [...] Hvis du sier til et norsk barn; ikke plukk epler fra det treet så sier de greit, greit. Her driter de i det og du må slå dem halvt i hjel.”

”Jeg forventet ikke at folk skulle være som de er, så rå. [...] Jeg ble påvirket og ble liksom sur på en måte, og litt irritert på selve folket. Blir litt sånn; faen i helvete, det her suger. At de oppfører seg sånn mot oss, enda som jeg har tenkt at vi kom jo hit ned for å hjelpe landet og så driter de bare i oss.”

Det var altså slike utsagn som satte Norge på hodet i en snau uke vinteren 2008. Det ser litt stygt ut. Klipper man det ut av sin sammenheng blir det *bare* stygt.

FORBEREDELSE OG VENTETID

Som tidligere nevnt, var jeg ikke på noe tidspunkt i tvil om at informantenes historier var av en slik karakter at pressen ville blåse støvet av krigstypene når eller hvis de ble kjent. Denne vissheten skapte en sterk tvil i meg om det var riktig å ta med disse uttalelsene. På den ene siden ønsket jeg ikke å løpe tabloidpressens ærend. Jeg hadde ikke noe ønske om at nye meninger eller diskurser skulle skapes om oss soldater, helt utenfor overnevnte kontekst. Jeg bruker begrepet "oss soldater" her fordi jeg selv må sies å ha en sterk soldathabitus. Om dette har virket som en bias for prosjektet er i seg selv et mulig spørsmål.

På den andre siden hadde informantene fortalt det de hadde fortalt, vel vitende om at de var i en intervjusituasjon og ikke i en kameratprat på brakka. Slik sett kunne jeg formelt vanskelig klandres for "bråket" som eventuelt måtte komme. Likevel var dette en krevende øvelse, jeg hadde fått tilgang til en form for indre rom som kanskje ikke er – eller bør være – så tilgjengelig. Når det så i dette rommet befant seg historier om handlinger som ikke bare var mediemat, men som kanskje i tillegg var både umoralske og ulovlige, ble situasjonen ikke lettere å håndtere. Men, og det er kanskje et viktig poeng, i etterpåklokskapens lys må det innrømmes at jeg ikke hadde så mye oppmerksomhet på en eventuell plikt til å varsle om at det kunne ha skjedd, og kanskje fortsatt pågikk, noe ulovlig. Mitt fokus kretset hele tiden rundt spørsmål om jeg burde utelate informasjon for å verne informantene, ikke om jeg burde reagere på disse handlingene ved å varsle i en eller annen form, eller sågar sørge for at soldatene måtte stå til ansvar for sine handlinger. Kan hende settes

man som forsker i en gjeldssituasjon til sine informanter som ”er så snille at de forteller meg” noe som er svært viktig for forskeren som vil nå et eller annet mål. Kanskje gjelder dette spesielt studenter og unge forskere som ikke har så mye ”på bok”, men som derimot sårt trenger andres hjelp til å få et godt resultat, og gjennom det hjelp til å åpne dører inn til forskningsinstitusjoner, ph.d.-programmer, departementer og så videre.

Alt tatt i betraktning kom jeg tidlig til at jeg trengte hjelp til å komme fram til en klok avgjørelse. Siden jeg var student ved Universitetet i Oslo, var det naturlig for meg å søke bistand der først. Dette ble en skuffelse. Det eneste Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi fant å kunne bistå med var et tilbud om å klausulere hele avhandlingen i 5 år. I ettertid må det kunne hevdes at en slik behandling av en student som står overfor vanskelige valg kan sies å være svært kritikkverdig. I tillegg til at studenten kanskje blir stående alene med problemet, ligger det lite læring i å unngå å adressere en slik problemstilling. Tvert om burde man ved universitetene ropt hurra når man fikk et skikkelig dilemma i fanget, og utnyttet potensialet for kompetanseheving for alt det var verdt. Det er et paradoks når man ser at Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH) og andre institusjoner tar opp disse tingene med det dypeste alvor, mens læreinstitusjonene mer eller mindre avviser hele problemstillingen.

Bedre råd var det da å få hos andre, i tillegg var rådene entydige og klare: ”Alt må med – ellers er det dårlig forskning!” Rådgiverne var unisone i sine oppfatninger om at dersom man gjør funn som er kontroversielle, farlige eller som kan komme

til å skape støy, og så av den grunn velger å utelate dem fordi man selv føler ubehag, er man som forsker ute og sykler. Samfunnsforskning dreier seg om å lete etter og vise sannsynligheter, tendenser, sammenhenger – kanskje til og med sannheter, selv om dette siste i filosofisk forstand er mer tvilsomt. Dette er ikke en ukjent problemstilling for samfunnsforskere. Kathrine Fangens velkjente og veldokumenterte bok *Bak nynazismen* (2001) er et eksempel på dette. Blant rådgiverne var min veileder ved Institutt for forsvarsstudier (IFS), min biveileder ved Institutt for fredsforskning (PRIO), Forsvarets Mediesenter, sjefen for de norske styrkene i utlandet (FOHK) og presseansvarlig i Forsvarsdepartementet. Sågar Bjørn Hansen, nestoren i NRK, ringte jeg og spurte om råd. Han sa det samme som alle andre – ”ta det med” – samtidig som han tilbød meg å lansere nyheten på Urix, noe jeg fikk helt skjelven av. ”Dette blir førstesider på VG og Dagbladet”, sa han. ”En eller annen gang blir det oppdaget”. Og han skulle vise seg å få rett.

En av de klokeste reaksjonene jeg fikk under min rundspørring, og som jeg ønsker å løfte fram, fikk jeg fra kommunikasjons-sjefen i Hæren. ”Dette er bare trist, men vi må bare lære av det”, sa han. ”Vi kommer til å rigge kameraer på skytebanen i Mazar e-Sharif for å dokumentere, og vi kommer til å bruke dette i casestudier på Krigsskolen. Vi skal til og med vurdere å gjerde inn hele området, men det er vanskelig siden det i praksis bare er et sted i ørkenen vi har funnet som er egnet for skytetrening”, fortalte han i et møte på Akershus festning.

I etterpåklokskapens lys er jeg glad for at jeg tok disse run-dene med de ulike ressurspersonene. Det vaksinerte meg delvis

mot den kritikken jeg skulle møte senere, blant annet fra min øverste norske sjef i Afghanistan et halvt år senere, som ikke kjente seg igjen i soldatenes historier, og i tillegg karakteriserte meg som menneske på en svært lite flatterende måte.

Under mitt møte med den sivile og militære delen av forsvarsledelsen ble jeg anmodet om å ikke gjøre noen aktive fremstøt for å gjøre funnene kjent. På det tidspunktet var jeg som nevnt såre fornøyd, ettersom min forståelse var at Hæren skulle se nærmere på forholdene. Jeg følte at mitt mål var nådd, og at jeg hadde bidratt på en positiv måte. Det var derfor ikke vanskelig å si ja til deres ønske om å legge lokk på saken. I ettertid er jeg usikker på om dette var en god vurdering. Kan hende Bjørn Hansen hadde rett, og at det hadde vært bedre å gjøre dette kjent selv, for eksempel på Urix.

Som et resultat av dette valget ble det stille fra juni 2007 til januar 2008. I oktober 2007 dro jeg selv til Afghanistan for å tjenestegjøre som major i ISAFs hovedkvarter i nordområdet, og saken kom for en periode mer eller mindre i skyggen av dette. Jeg hadde nesten glemt hele saken da jeg en dag fikk en e-post på kontoret i Mazar e-Sharif.

STARTSKUDDET I TRONDHEIM – ULVENE SLIPPES

Denne e-posten kom fra journalist Egil Opland i Adresseavisa i Trondheim. Han hadde på en eller annen måte funnet masteroppgaven min på Universitetet i Oslos hjemmesider, ringt hjem til meg i Norge, fått min e-postadresse – og nå ville han skrive noe om dette. Om jeg hadde noe imot det? Avhandlingen var offentliggjort, og jeg hadde ingen rett til å mene at han ikke

burde skrive om den. Min imøtekommenhet gjorde at vi kunne innlede et samarbeid om den artikkelen han skulle skrive, og det tror jeg var gunstig for presentasjonen. Dette var jo ingen nyhetssak for ham, så han hadde ganske god tid. Mitt forslag om å lese gjennom noen ganger for å sikre en god gjengivelse, ble han derfor tilsynelatende glad for. Det eneste jeg måtte love, var å ikke tipse andre aviser i mellomtiden. Han fikk altså en slags enerett til historien. Det var ikke sannsynlig at andre ville oppdage den akkurat i den perioden vi jobbet med den, og det var det heller ingen som gjorde. I ettertid er jeg glad for denne løsningen. Egil Opland viste seg å være en svært ryddig journalist, og det produktet han til slutt publiserte over nesten hele førstesida og to helsider inne i Adresseavisa 21. januar 2008 var svært balansert og grundig. For øvrig var det i denne fasen at min sjef i Afghanistan leverte sin lite flatterende dom over meg som person. Jeg mente at han burde få vite at dette kom i avisene, og leverte ham en utskrift av det Adressa kom til å trykke så snart artikkelen var ferdig – noen dager før publisering.

Jeg vil likevel også ta et mulig kritisk forbehold når det gjelder Egil Opland og Adresseavisa i denne saken. Publiseringsdatoen som Adressa hadde valgt, 21. januar, viste seg å være den samme mandagen som SV arrangerte sitt store Afghanistan-seminar i Oslo. Jeg visste ikke noe om dette seminaret. Jeg satt jo i Afghanistan og var som vanlig mer eller mindre koblet av fra vår hjemlige verden. I ettertid spør jeg meg selv om dette var en tilfeldig valgt dato. Og dersom man skulle anta at det ikke var en tilfeldig dato: Hvorfor ble jeg ikke spurt om det var greit for meg å publisere akkurat denne dagen? Jeg *tror* ikke datoen var

tilfeldig valgt, til det ble historien en for stor ”suksess”. Og en slik suksess er både attråverdig og lett å forutse for en erfaren avisredaksjon. Jeg *tror* samtidig at jeg ikke ble spurt om publiseringsdato fordi det i e-postutvekslingen mellom Adressa og meg var kommet klart fram at jeg ikke var særlig interessert i publisitet og nyhetsoppslag; jeg følte jo at jeg hadde oppnådd mye allerede.

Igjen kan det hende at en erfaren forsker ville håndtert dette på en annerledes og kanskje bedre måte. Dersom det er slik, kan kanskje dette være en vekker for studentveiledere og erfarne forskerkolleger. Når det er sagt, ser man av og til at selv drevne og medievannte forskere tramper ut i det med begge beina. NRKs serie *Hjernevask* er et eksempel på begge deler, både forskere som tilsynelatende ble sittende med skjegget i postkassa, og forskere som manøvrerte elegant rundt det som av mange er beskrevet som feller.

På den ene siden burde dette kanskje være et tema i utdanningen av forskere, for eksempel på masterseminarer. På den annen side finnes det kanskje gode grunner til å ”holde seg unna” mediene. Man skal ikke lete lenge før man kan ane en form for forakt blant akademikere og intellektuelle for en overfladisk, konfliktorientert og spisset måte å presentere budskap på, og kan hende er det iblant en velbegrunnet forakt. Flere og flere bransjer og profesjoner ser likevel verdien av medietrening. Soldatenes historier kom uansett for dagen, og Bjørn Hansen i NRK fikk helt rett. Dette skapte store oppslag på alle nettaviser og i alle radiokanaler i løpet av noen korte morgentimer. Selv satt jeg godt skjermet fra viraken på mitt kontor i Afghanistan. I prinsippet kan ingen ringe inn til soldater annet enn via en militær kontakt i Norge.

Presseoppslagene nedenfor er ikke tilfeldig valgt. Adressa utkommer rundt klokka 05:00, og i den første teksten fra VG Nett ser man at publiseringstidspunktet er 06:19. Spørsmålet er selvsagt hvor grundig de hadde rukket å jobbe med saken før de skrev om den. Det er dessverre tvilsomt om de overhodet hadde rukket å finne masteroppgaven, enn si lese noe i den.

Norske soldater slo og sparket sivile afghanere

21.01.2008 kl. 06:19 Kilde: © NTB (VG Nett)

Norske soldater i Afghanistan skal ha brukt slag og spark mot sivile afghanere som plukket tomhylser på skytebanen. Det kommer fram i en masteroppgave i sosiologi fra Universitetet i Oslo.

Det neste oppslaget kommer fra Nettavisen. Kristin Halvorsen, leder i SV, finansminister og motstander av engasjementet i Afghanistan, kunne ikke unngå å kommentere oppslagene i sin åpningstale på seminaret. Og det gjorde hun slik Nettavisen viser.

Måtte bruke slag og spark

Publisert 21.01.08 11:08 (Nettavisen)

Forsvaret hevder de var nødt til å bruke vold mot sivile afghanere. Nå krever Kristin Halvorsen at saken etterforskes. I dag har det kommet fram opplysninger om at norske styrker i Afghanistan står bak brudd på menneskerettigheter og overgrep mot sivile. Påstandene må etterforskes, sa Halvorsen fra talerstolen på Hotell Plaza i Oslo mandag formiddag. Nyheten om at norske soldater har sparket og slått lokale afghanere kommer samme dag som SV har seminar om nettopp norsk tilstedeværelse i Afghanistan.

Dersom man gransker suksesjonen av de neste dagers hendelser i et årsaks-virkningsperspektiv, synes det for meg at det var timingen av publiseringen, mediernes fokus, Kristin Halvorsens – etter min oppfatning – lite gjennomtenkte kommentar, samt Forsvarets angst for å ha gjort noe galt som kunne tirre, som gjorde dette til en så stor og langvaring sak.

PANIKK OG SKADEBEGRENSNING

I slutten av forrige avsnitt er jeg kanskje litt slurvete kritisk til forsvarspolitikeres og Forsvarets reaksjonsmønster når kritikkverdige forhold dukker opp i mediene. Men dersom man følger forsvarsrelaterte saker i mediene, ser man dette mønsteret stadig vekk. Når mediernes lys settes på en forsvarssak, utløses et tilsynelatende sterkt behov blant forsvarsledelse og forsvarspolitikere (særlig taburetteiere) for å forklare hvorfor man absolutt ikke har gjort noe som helst galt. Blant annet ser vi at når soldater sier at ”krig er bedre enn sex”⁴, skaper det full panikk blant ansvarlige, og vi ser en forsvarsminister som går fra grøft til grøft med alt fra et kjempekritisk blikk på sine soldaters holdninger i den ene grøfta, til ”jeg er stolt av mine menn” i den andre. Et annet eksempel er en angivelig påstand fra en troppssjef i Afghanistan, under et seminar på Krigsskolen, om at en såret afghaner skal ha blitt skutt av norske soldater og at det altså er begått en krigsforbrytelse.⁵

Saken om skytebanen fortsetter på en måte som minner om

4 Dagbladet 27.09.2010 (<http://www.dagbladet.no/2010/09/27/nyheter/afghanistan/utenriks/forsvaret/13575378/>). (Lastet 4.9.2012)

5 VG 08.10.2010 (<http://www.vg.no/nyheter/innenriks/artikkel.php?artid=10025177>). (Lastet 4.9.2012)

en årsaks-virkningskjede denne mandagen 21. januar 2008. Etter at Kristin Halvorsen har krevd granskning under sin seminarinnledning, går det ikke mange timer før generaladvokaten i Forsvaret, Arne Willy Dahl, melder seg på i nettavisene og er enig i at dette må etterforskes. Dagen etter oppslaget i Adresseavisen (22. januar) beordrer den militære ledelsen av utenlandsoperasjonene, FOHK i Stavanger, militærpolitiet i Oslo til å etterforske saken.

Som del av prosessen fikk også jeg et ubehagelig besøk av myndighetene i mitt hjem. Militærpolitiet i Oslo kom hjem til meg for å avhøre meg mens jeg var på permisjon i februar 2008. Under dette avhøret mer eller mindre glipper det ut av militærpolitioffiseren at de har funnet ut hvem som var informanter i avhandlingen min, og at de har avhørt tre av dem. Militærpolitiets jurist hadde kommet fram til at jeg plikttet å oppgi navnene på informantene, informerer militærpolitiet om. Denne plikten ble på en eller annen måte gjort gyldig også for soldatenes kompanisjef, som hjalp meg å rekruttere informanter. Den aktuelle avdelingssjefen ble så informert om denne plikten, og oppga navnene på informantene som jeg har lovet anonymitet. Generaladvokat Dahl vurderer, men konkluderer ikke på, spørsmålet om en slik opplysningsplikt i sin redegjørelse. Et spørsmål han stiller er hvorvidt jeg kunne eller burde regnes som ansatt i Forsvaret på dette tidspunkt, siden jeg var stipendiat ved Institutt for forsvarsstudier, og på den måten ville være bundet av forvaltningslovens regler for taushets- og opplysningsplikt. Denne juridiske usikkerheten underordner likevel generaladvokaten det sterke argumentet at man ikke burde ha agert slik Forsvaret

gjorde i denne saken, fordi det ville kunne ødelegge for framtidig forskning på Forsvaret.

Når jeg får vite dette under avhøret, blir jeg svært oppbrakt og sint. I ettertid kan man kanskje stille spørsmål om min absolute holdning til anonymitet egentlig var påkrevet. Soldatene var, ifølge militærpolitiet, likegyldige til om deres uttalelser ble gjort kjent eller ikke, de ga rett og slett blaffen i det. For meg er dette ikke overraskende, men det er heller ikke interessant. (Slik jeg kjenner Forsvaret, er det internt stor åpenhet om den form for handlinger og meninger som dette dreier seg om.) Når jeg sier at det ikke er interessant at soldatene var likegyldige, er det fordi NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste) hadde stilt anonymitet som en betingelse for å godkjenne prosjektet, og fordi jeg hadde *lovet* dem anonymitet. Militærpolitiet *kunne ikke vite* at dette ville være likegyldig for soldatene.

EKSPERTUTTALELSER OG ETTERVIRKNINGER

Etter avhør og to ukers permisjon måtte jeg igjen reise til Afghanistan, men før jeg reiste ble jeg gjort kjent med NESH (Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsfag og humaniora) og deres arbeid, og jeg rakk et møte med representanter for komiteen før jeg returnerte. Til dette møtet hadde jeg med meg et virvar av tanker om at jeg på den ene siden kanskje hadde gjort noe galt, og var et slikt dårlig menneske som jeg hadde blitt karakterisert som, eller at jeg i alle fall var helt udugelig som forsker. På den andre siden hadde jeg med meg et sinne og sterke oppfatninger om at det var "noen andre" som var de som hadde dummet seg ut. Møtet og samtalen med NESH hjalp meg

å rydde i tankene, og ledet til at jeg i en henvendelse til NESH 9. mars ba om en juridisk og etisk vurdering av hele saken. 25. august 2008 behandles saken i NESH, som konkluderer med at saken er håndtert uklokt fra Forsvarets side. Særlig peker NESH på to punkter:

Det ene er at militærpolitiets jurist tilsynelatende hadde vært uredelig i sin saksfremstilling og anbefaling. Juristen hevdet å ha konferert med en kollega ved Universitetet i Bergen. Kollegaen skulle etter hans påstand være en av Norges fremste eksperter på spørsmål omkring taushetsplikt, og denne eksperten skulle angivelig ha støttet konklusjonen om at jeg – og derved kompanisjefen (?) – ikke skulle ha rett til å verne om informantenes anonymitet. Denne eksperten viste seg senere å være en studiekamerat av militærpolitiets jurist. Vedkommende holdt på den tiden på med sin doktorgrad ved UiB, og kjente seg for øvrig ikke igjen i de konklusjoner som militærpolitiets jurist tilla henne.⁶

Det andre punktet som NESH vektlegger tas også opp av både militærpolitiets jurist og generaladvokaten, og dreier seg om hvorvidt det er klokt å insistere på å finne og straffe de skyldige, slik Kristin Halvorsen krevde i sin seminaråpning. I ettertid pekes det særlig på at ulike former for sanksjonsorienterte handlinger, som mer eller mindre oppstod i kjølvannet av Kristin Halvorsens uttalelser og påfølgende medieoppslag, kan være til skade for samfunnsforskning generelt, og i særdeleshet forskning på relativt utilgjengelige og lukkede miljøer som de militære. En slik mulig forskningsmessig skadeeffekt anerkjennes og nevnes både

6 NESH' oppsummerende brev finnes her: <http://www.etikkom.no/no/Vart-arbeid/Hva-gjor-vi/Uttalelser/NESH/UtNESH081111/> (Lastet 4.9.2012)

av generaladvokaten i hans redegjørelse, og av militærpolitiet i deres rapport. Den fremheves også av jurist og professor Eivind Smith i en saksuttalelse levert i november samme år. Smith går i sin uttalelse ett skritt lenger og retter et kritisk blikk mot deler av prosjektet. Han antyder at det på noen måter har vært planlagt og gjennomført litt klønete med hensyn til valg av informanter og anonymisering, og at dette kan sies å ha ledet til en tro på at man uten videre kunne kompromittere informantenes anonymitet. Til tross for denne litt klønete håndteringen fra min side, mener Smith at man av hensyn til viktigheten av forskningen på soldater og viktigheten av de konkrete funnene i seg selv burde anvendt en slags barmhjertig fortolkning. Smith skriver i sitt notat:

Hvis anonymisering må anses forskningsetisk nødvendig, vil det dessuten kunne spørres om forskeren faktisk har gjennomført den på tilstrekkelig effektivt vis (jfr. dilemmaet om anonymisert forskning på særlig små eller på annen måte lett identifiserbare – kanskje stigmatiserte – grupper). Og hvis en del av svaret skulle være at effektiv anonymisering ikke er mulig, kan det diskuteres om det overhodet var forskningsetisk forsvarlig å gjennomføre prosjektet. Selv heller jeg i retning av å svare ja, gitt forskerens særlige mulighet til å komme ”innenfor” i et miljø som ellers lett vil være lukket for samfunnsforskning, dels av hensyn til den samfunnsmessige betydningen av de spørsmål som tas opp (og av funnene).

Medieoppmerksomheten hadde på dette tidspunktet (november 2008) lagt seg. Uttalelsene fra NESH og Smith slås bare smått opp i Adressa, som hele tiden har fulgt saken. Ingen bryr seg lenger, og 3. desember 2008 avviser generaladvokaten problemene i sin

redegjørelse – her har det ikke skjedd noe ulovlig. Soldatenes historier om slag og spark er ikke lenger verdt overskrifter, og saken kan henlegges. Forsvarets ledelse har ”ingen kommentar”. Roen senker seg, og alle puster lettet ut.

REFERANSER

Blix, Tom Christian (2007), *Skivebom eller innertier. Syv soldater forteller om forventninger og opplevelser i forbindelse med tjeneste i Afghanistan*. Masteroppgave, Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo. <http://www.duo.uio.no/sok/work.html?WORKID=59770> (Lastet 4.9.2012)

Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (2008), ”Angående masteroppgave i sosiologi - Skivebom eller innertier”. Uttalelse. <http://www.etikkom.no/no/Vart-arbeid/Hva-gjor-vi/Uttalelser/NESH/UtNESH081111/> (Lastet 4.9.2012)

Gilbrant, Jørgen M. (2010), ”Norske soldater: - Krig er bedre enn sex”. *Dagbladet* 27.09.2012. Hentet fra <http://www.dagbladet.no/2010/09/27/nyheter/afghanistan/utenriks/forsvaret/13575378/> (Lastet 04.09.2012)

Johansen, Marianne, Mads A. Andersen og Rune Thomas Ege (2010), ”Gransker påstått krigsforbrytelse. Forsvarssjefen ble varslet i mai”. *VG* 08.10.2010. Hentet fra <http://www.vg.no/nyheter/innenriks/artikkel.php?artid=10025177> (Lastet 04.09.2012)

Mæland, Bård (2004), *Skadeskutt idealisme. Norsk offisersmoral i Kosovo*. Eide Forlag

NTB (2008), ”- Norske soldater slo og sparket sivile afghanere”. *VG nett* 21.01.2008. Hentet fra <http://www.vg.no/nyheter/utenriks/artikkel.php?artid=508784> (Lastet 4.9.2012)

Waagbø, Arild J. (2008),” - Måtte bruke slag og spark.”
Nettavisen 21.01.2008. Hentet fra <http://www.nettavisen.no/innenriks/article1549140.ece> (Lastet 4.9.2012)

Kildevernet: Dilemmaer og utfordringer for forskere som studerer sensitive tema

RAGNHILD BJØRNEBEKK

FORSKER – POLITIHØGSKOLEN

Forskningen på Politihøgskolen (PHS) er knyttet til temaer omkring politiets og rettsvesenets funksjon i samfunnet og til metoder for å fylle disse rollene på best mulig måte med best tilgjengelig forskningsbasert kunnskap. I dette inngår å videreutvikle kunnskap om politiet og rettsvesenet som organisasjon og deres samspill med publikum og ”klienter”. Vi arbeider med å utvikle fenomenkunnskap om hvordan kriminalitet oppstår og utvikles, og hvordan den kan bekjempes og forebygges. Det vil si at vi er opptatt av både kriminalitetsgenererende faktorer, prosesser og miljøer i samfunnet vårt og forhold som er av betydning for hvordan politiet og rettssystemet håndterer disse. Vi er dessuten opptatt av den generelle tryggheten i samfunnet vårt. I våre forsknings- og erkjennelsesprosesser fokuseres det på individ-,

gruppe-, institusjons- og samfunnsnivå, så vel som samspillet mellom disse. I dette komplekse og sensitive forskningsfeltet støter vi uvilkårlig på etiske dilemmaer og må ta vanskelige avgjørelser som kan være både farlige og utfordrende på ulike trinn i forskningsprosessen. Vi konfronteres med kollisjoner mellom forskerens kildevern, taushets- og varslingsplikt, formidlingsrett og formidlingsplikt. Dilemmaer som oppstår mellom tilstrekkelig anonymisering av data og forskerens troskap mot sine data kan også bli et tema når personer, saker og situasjoner som inngår i forskningen er unike eller allerede er kjent gjennom media, i et lokalmiljø eller av fagpersoner. I noen situasjoner kan vi også bli konfrontert med personer og miljøer som ikke ønsker at fenomener og forhold vi studerer skal avdekkes og offentliggjøres.

I denne artikkelen vil jeg ta opp noen temaer og problemstillinger knyttet til disse dilemmaene og illustrere dem med eksempler fra egen og andres forskning ved Politihøgskolen. Sider ved forskerens kildevern vil stå i fokus. Jeg vil se på hva kildevern omfatter, som er den juridiske forankringen vi må forholde oss til. Jeg vil ta opp hva kildevern betyr for hva vi bør informere forskningssubjektene våre om når vi ber om deres tillatelse til å delta i våre prosjekter. Jeg vil også ta opp noen utfordringer dette har skapt i designutvikling, og hva det kan bety i brede, empiriske surveystudier, så vel som i kvalitativ forskning.

NOEN PUNKTER OM HVA FORSKERE MÅ FORHOLDE SEG TIL NÅR DET GJELDER KILDEVERN, TAUSHET OG PUBLISERING

Politihøgskolens forskningssjef prof. juris Tor-Geir Myhrer har uttalt at forskere synes å ha en urealistisk tro på at etisk

forankrede prinsipper om retten til å beskytte sine kilder og retten til å publisere sine forskningsresultater alltid kan ivaretas. De juridiske realiteter, paragrafer som er nedfelt i vår lovgivning, viser imidlertid et annet bilde. Det er begrensninger i lovverk som regulerer forskningsvirksomhet og forskeres kildevern. Forskere bør avklare disse begrensningene i samtykkeerklæringen som forskningssubjekter og forskeren skriver under på. Først da vil en taushetserklæring fra forskeren unngå å skape illusjoner som ikke kan innfris. Forskere er ikke gitt en absolutt taushetsplikt (Myhrer 2009). Juristen Cecilie Schjatvet tar også opp dette i et intervju i bladet *Forskningsetikk*. Hun presiserer at forskere bør tilkjenne taushetsbestemmelsene og deres begrensninger i samtykkeerklæringen. At forskere ikke har absolutt taushetsplikt, bør det informeres om på samtykkeskjemaene. Informasjon i forkant er sentralt for at forskningsdeltakerne skal være i stand til å ta et selvstendig og informert valg om sin deltakelse og at de skal være klar over hva opplysningene de gir eventuelt kan medføre i etterkant (Jakobsen 2009).

I følge Ingierd & Langtvedt (2009) møter forskeren spørsmålet om taushetsplikt i to ulike sammenhenger. Hun møter det når hun skal innhente opplysninger fra kilder som selv har taushetsplikt, og hun møter det i forhold til informasjon hun får fra sine forsøkssubjekter.

Myhrer (2009) nyanserer disse sammenhengene og presiserer at taushetspliktsrettslige spørsmål kan komme til uttrykk på fire ulike måter eller områder:

- Taushetsplikt som hinder for en forskers tilgang til forskningsdata

- En forskers egen taushetsplikt om informasjon hun har fått tilgang til
- Taushetsrettslige spørsmål som begrensende faktor når en forsker skal publisere sine forskningsresultater
- Kildevernet: Opplysnings- og varslingsplikt eller vitneplikt kan kollidere med taushetsplikt og taushetsløfte og sette vernet av kildene til side

I det som følger, vil jeg gå gjennom disse fire sammenhengene. Jeg vil i hovedsak støtte meg til Myhrers utlegning og delvis til gangen i hans argumentasjon (Myhrer, 2008, 2009), til behandlingen av taushet i Forskningsetisk bibliotek (Ingierd & Langtvedt, 2009), enkelte andre juristers omhandling, samt egne erfaringer og vurderinger og informasjon gitt av forskerkolleger ved PHS om dilemmaer de har erfart i sin forskning.

TAUSHETSPLIKT SOM HINDER FOR FORSKERES TILGANG TIL FORSKNINGSDATA

En del profesjoner innehar en taushetsplikt som kan hindre en forskers tilgang til forskningsinformasjon hun trenger i sine prosjekter. Dette gjelder blant annet leger, advokater, psykologer og prester, samt offentlig forvaltning. Først og fremst vil dette gjelde forskerens adgang til informasjon om konkrete identifiserbare personer. Ved å søke om tillatelse kan forskeren få tilgang til slike data i den offentlige forvaltning. Det er vanligvis enighet om hvordan dispensasjon for taushetspliktsregler skal fortolkes, men det finnes også unntak.

En doktorgradsstudie ved Politihøgskolen om politiets metoder i familievoldssaker var designet som en feltstudie-observasjon. Rådet for taushetsplikt og forskning godkjente imidlertid ikke at forskeren kunne bli med inn i hjem der politiet var tilkalt på grunn av bråk uten at han fikk beboernes tillatelse og samtidig ba dem om skriftlig informert samtykke. Forskerens problemstilling var her ikke knyttet til volden eller til personene som utøvde vold. Den var derimot knyttet til politiet og dets metodebruk i saker med familievold. I situasjoner der det utøves så alvorlig vold i hjemmet og forholdene er så kaotiske at politiet tilkalles, vil det være nærmest umulig å få samtykkeerklæring og tillatelse til forskerens observasjon fra de involverte parter i hjemmet. For å kunne gjennomføre sin doktorgradsavhandling, måtte forskeren derfor endre prosjektets design. Feltstudieobservasjon ble omgjort til enquête/dokumentanalysestudie. Som metode valgte han å intervju politibetjentene som var involvert i etterkant av inngrepet i familien, samt å foreta innholdsanalyse av rapporter politibetjente skrev om hendelsen. Myhrer (2009) slutter ut fra dette eksemplet at samfunnet ble hindret i å utvikle kunnskap som kunne ha bidratt til kvalitetsheving av politiets metoder i familievoldsaker. Min påstand er at krav som ble stilt fra Rådet, i tillegg endret et godt design til et mindre godt design, som dermed svekket studiens validitet. Etter denne erfaringen med Rådet for taushetsplikt og forskning har Politihøgskolen fremmet et forslag til lov om at taushetsplikten ikke bør være et hinder for forskning som innebærer observasjoner av politiets arbeid. Forslaget har imidlertid ikke fått oppfølging i form av lovproposisjon.

I 2008 ble det nedsatt et regjeringsoppnevnt utvalg som skulle vurdere politiets bruk av ekstraordinære etterforskningsmetoder. Politihøgskolens forskningsavdeling ble i den sammenheng bedt om å vurdere bruk av regler om kommunikasjonskontroll. Utvalget fikk tilgang til et utvalg dokumenter knyttet til avlyttingsaker. Tanken var at forskerne skulle utføre en forskningsbasert innholdsanalyse av disse dokumentene.

Informasjon om og fra slik kontroll er underlagt taushetspliktbestemmelsene i straffeloven § 216i. I motsetning til straffeloven § 61e gir disse lovene ikke noe klart unntak for forskning. Rådet for taushetsplikt og forskning bestemte derfor at forskerne ikke kunne gis tilgang til dataene, på tross av Riksadvokatens anbefalinger. Dette medførte, som i forrige eksempel, at forskerne måtte endre designet sitt. Også denne gangen måtte et godt forskningsmessig design omgjøres til et som var mindre godt. Innholdsanalyse av data fra kommunikasjonskontrollen ble erstattet med en surveystudie med dommere, forsvarere og påtalejurister som hadde erfaring med kommunikasjonskontroll (Thomassen & Myhrer, 2009). Min vurdering er at dette svekket studiens validitet og sannsynligvis også samfunnets tilgang til resultater som kunne bidratt til endring og mulig forbedring av metoder politiet bruker i sin kommunikasjonskontroll.

Begge disse eksemplene omhandler tema som med jevne mellomrom tas opp til politisk og samfunnsmessig debatt og der det kan være stor uenighet om politiets metodebruk. Valide og gode studier kunne ha bidratt til større konsensus i samfunnsdebatten og gi retning til god metodeutvikling. Taushetspliktsregler – og slik disse praktiseres av Rådet for taushetsplikt og forskning

– kan være til hinder for bruk av gode forskningsdesign i politiforskningen, og i siste instans hindre at mer kunnskapsbaserte tilnærminger i politiarbeidet får komme til uttrykk.

FORSKERENS EGEN TAUSHETSPLIKT OM INFORMASJONER HUN HAR FÅTT TILGANG TIL

Med taushetsplikt tenker vi først og fremst på forskerens egen taushet når det gjelder den informasjonen forskeren får fra sine forskningssubjekter og informanter. Det er, som vi skal se, flere forhold som kan regulere denne taushetsplikten.

Forvaltningstaushetsplikt. For forskere som er tilsatt i et offentlig forvaltningsorgan som Politiet, fengselssystemet, Forsvaret eller ved universiteter og høyskoler, gjelder de taushetsbestemmelser som er formulert under ”forvaltningsmessig taushetsplikt” (forvaltningsloven §§ 13 flg.). Forskeren har dårlig støtte i den alminnelige forvaltningsmessige taushetsplikt til en absolutt taushet om *hvem* som er forskerens kilder i tilfeller der hun innhenter informasjon om personer som er ansatt i et forvaltningsorgan, og når personen ikke har avslørt sensitive opplysninger om seg selv. Dette betyr i praksis at en forsker ikke kan love absolutt støtte til å beskytte sine forskningssubjekter for innsyn fra forvaltningsorganet i de informasjoner hun har gitt. Opplysninger som gjelder noens personlige forhold, informasjon informantene gir om tredjeperson eller som forskeren henter gjennom innsyn i dokumenter, må imidlertid behandles med diskresjon i det daglige, så vel som i forskerens publikasjoner. Det finnes eksempler på at et forvaltningsorgan har krevd opplysning om

hvem forskerens kilder er. ”Afghanistansaken” er et slikt eksempel. I dette tilfellet hadde en masterstudent intervjuet soldater som tjenestegjorde i Afghanistan om deres tjenesteforhold og erfaringer. I mastergradsoppgaven som ble skrevet i etterkant av intervjuene, kom det fram flere negative forhold om forholdene i tjenesten i Afghanistan. Forskeren hadde gitt soldatene sitt taushetsløfte og deres informasjon til ham var gitt under forutsetning av konfidensialitet. Forsvaret krevde likevel innsyn i hvem som hadde deltatt i undersøkelsen. Her ble taushetsløftet satt til side med hjemmel i forvaltningsloven §§ 13 (Blix, 2009)¹.

Politi-loven. Forskere ved Politihøgskolen er tilsatt i et av Politiets særorganer. I tillegg til forvaltningsloven, vil også Politiloven kunne komme til uttrykk her. Politiloven vil kun gjelde for forskningstemaer og forskningsinformasjon som er knyttet til politiorganisasjonen. Om taushetsplikt står det at ”taushetsplikten gjelder også opplysninger om politiets operative virksomhet og organiseringen av den, samt opplysninger som det ut fra spanings- og etterretningsvirksomheten er nødvendig å holde hemmelig. I følge politiloven § 24 (annet ledd, første og annet punkt) vil taushetsplikten gjelde for enhver som utfører tjeneste eller arbeid for politiet. Det kan derfor oppstå problemer for forskere og masterstudenter når problemstillingen omfatter analyse av områder som skal skjermes ut fra vurderinger om ”hensyn til politiets virksomhet”. Dette er spesielt problematisk for masterstudentene. Masterstudiet i politivitenskap legger vekt

1 Jf. eget kapittel i denne boken.

på at prosjektene skal ha høy relevans innad i politiet. I praksis kan dette bety at avhandlinger blir klausulert. Dermed kan masteroppgaven, og de resultater som fremkommer, i visse tilfeller kun formidles og brukes innad i etaten. Dette vil omhandles videre under taushetsrettslige spørsmål som begrensende faktor ved publisering av forskningsresultater.

Forskningsmessig taushetsplikt i forhold til forvaltningsloven. Forvaltningsloven åpner for et generelt unntak fra den forvaltningsmessige taushetsplikt, til fordel for forskning:

Enhver som utfører tjeneste eller arbeid i forbindelse med forskningsoppgave som et forvaltningsorgan har støttet, godkjent eller gitt opplysninger undergitt taushetsplikt til, plikter å hindre at andre får adgang eller tilgang eller kjennskap til

1. opplysninger undergitt taushetsplikt som forskeren får fra et forvaltningsorgan
2. opplysninger som i forbindelse med forskningsarbeidet er mottatt fra private under taushetsløfte
3. opplysninger som gjelder personer som står i et avhengighetsforhold til den instans (skole, sykehus, anstalt, bedrift, offentlig myndighet m.m.) som har formidlet deres kontakt med forskeren

(Forvaltningsloven § 13 E)

I det siste punktet inngår det Skilbrei (2009) karakteriserer som mellompersoner. Disse kan komme til å skape dilemmaer med hensyn til forvaltningen av taushet.

Mellompersoner er personer som en forsker må samarbeide med under forskningsprosessen for å få gjennomført forskningen. De kan være personer som på ulike måter hjelper til med å skaffe informantene forskeren har valgt ut som sine forsøkspersoner, eller som organiserer møtepunkter og avtaler. Dette gjelder ofte når informantene tilhører ulike sårbare grupper eller når forskeren har et design som innebærer at hun studerer spesielle målgrupper. Tilsatte i institusjoner eller organisasjoner der en forsker velger å hente sine informanter fra, kan være slike mellompersoner. De kan ha taushetsplikt innenfor institusjonens rammer, men informasjon om hvem som deltar, kan likevel sive ut. Derfor blir anonymiseringen forskeren gjør i etterkant viktig for å hindre at informasjon ikke skal kunne tilbakeføres til konkrete personer. Heller ikke mellompersoner skal være i stand til å gjenkjenne konkrete personer. Dette kan være en stor utfordring.

På Politihøgskolen vil § 13 e i forvaltningsloven gjelde når et forskningsprosjekt finansieres via Politidirektoratet, Justisdepartementet, eller hvis det får omfattende praktisk støtte fra forvaltningen. Hvis prosjektet finansieres via midler fra ordinære budsjettmidler på forskningsavdelingen, vil også den forvaltningsmessige taushetsplikt gjelde. Den kan også gå så langt at den vil gjelde hvis forskeren baserer seg på informasjon som private gir frivillig. Dette har blant annet kommet til uttrykk i et prosjekt der en av våre forskere intervjuer pensjonerte politifolk som er ute av polititjeneste om deres syn på om maktanvendelse i politiet har endret seg i løpet av den perioden de har vært tilsatt i politiet.

Som konklusjon kan vi si at den forvaltningsmessige taushetsplikten ikke alltid vil beskytte mot identifisering av personer som deltar i forskningsprosjektet. Dette vil imidlertid avhenge av hva slags informasjoner som er gitt, og hvem som har gitt dem.

Den forskningsmessige taushetsplikten står derimot mer på egne ben, men det er ikke sikkert, som vi skal se, at den står seg mot vitneplikten i en straffesak.

TAUSHETSRETTLIGE SPØRSMÅL SOM BEGRENSENDE FAKTOR NÅR EN FORSKER SKAL PUBLISERE SINE FORSKNINGSRESULTATER

Taushetsplikten gjelder sjelden absolutt. Den rettslige reguleringen av taushet kan under visse omstendigheter følges av direkte eller indirekte yringsrett. Den direkte yringsretten vil gjelde når det gis samtykke til dette fra personer som har krav på taushet. Dette kan komme til uttrykk i forskning, men det er ikke denne yringsretten som er vanligst. Indirekte yringsrett gjelder når informasjon anonymiseres, slik at den ikke kan tilbakeføres til personer eller grupper. Dette er den vanligste yringsretten i forskning. I visse tilfeller kan det også være aktuelt med en begrenset yringsrett. Slik yringsrett kan gis til fordel for visse formål eller til visse mottakere.

En viktig del av forskningsvirksomheten er retten og plikten til å formidle og publisere forskningsresultater til forskersamfunnet og til samfunnet for øvrig. Dette er en selvfølgelig og regulær del av forskningen. Det finnes et mer uformelt publiseringskrav som innebærer at offentligheten har krav på at forskningsresultater blir gjort kjent. Taushetsplikt er i prinsippet

en formidlingshindring. Det er derfor en reell konflikt mellom plikten til å kommunisere og plikten til å tie. Vanligvis oppstår det ikke problemer mellom disse pliktene, til tross for at taushetspliktsreglene i prinsippet ikke gir unntak om at taushetsbelagt materiale kan kommuniseres i form av forskningspublisering eller andre former for forskningsformidling. Egentlig betyr dette at taushetsbelagt informasjon må fjernes før publisering.

Dette er selvsagt meningsløst. Derfor finnes det unntaksbestemmelser for forskning. De innebærer at hvis informantene, som i prinsippet har krav på taushet, gir særskilt tillatelse i form av informert samtykke, kan informasjon formidles videre til forskersamfunnet og til offentligheten. Informasjonene faller da inn under indirekte ytringsrett og taushet, som innebærer at informasjonene anonymiseres på måter som gjør at informanter ikke kan identifiseres. Dette er vanlig praksis i forskning.

En utfordring i konflikten mellom plikten til å kommunisere og plikten til taushet i forskning er å bestemme hvor mange data som må fjernes, eventuelt endres. På den ene siden skal forskeren hindre identifikasjon av personer og grupper; på den annen side må man sikre at forskningsfunnene knyttet til fenomenene og mekanismene som studeres, ikke blir forringet. Anonymiseringsprinsipper som er i stand til å ivareta forskningens "sannhet", samt hindre identifikasjon av personer og konkrete grupper, er derfor svært viktig. Identifikasjonsproblemer kan for eksempel oppstå når et prosjekt i sin informasjon angir hvor en kriminell ungdomsgjeng som studeres vanligvis oppholder seg. Opplysninger om at studien omfatter gjenger på et bestemt sted eller avgrenset geografisk område, slik vi ofte har sett i forskning,

kan være problematisk hvis det er slik at personene som deltar ikke har gitt et fritt og informert samtykke til slik stedsangivelse. Uten et slikt samtykke befinner forskeren seg ikke lenger innenfor den indirekte taushet, men beveger seg mot en direkte ytringsrett. Å fjerne for eksempel «nedre del av Karl Johan» og i stedet bruke Oslo eller et fiktivt navn, vil bidra til anonymisering og hindre identifikasjon, samt bevare den indirekte taushet. Samtidig vil dette ikke ha betydning for forskningsfunnenes gyldighet. Fenomenene og mekanismene som studeres vil være de samme om stedsangivelsen er Oslo eller et torg i en by på Østlandet. Slike problemer kan ofte oppstå i forbindelse med oppdragsforskning. Oppdragsgiver på et bestemt sted kan ha interesse av både stedsangivelse og gruppeangivelse for å gripe fatt i konkrete problemer på angjeldende sted. Det er mulig at dette kan løses ved at forskeren via informert samtykke gis en begrenset ytringsrett slik at informasjon som gjør det mulig å iverksette spesifikke forebyggende tiltak kommer rette personer for øre. De konkrete kildene må i slike tilfeller imidlertid fremdeles beskyttes mot identifikasjon.²

I flere land finnes regler for hvor mange personer det må være i en kategori i empiriske studier før studien kan publiseres. Kategorier med få personer vil kunne stå i konflikt med taushets- og anonymitetsbestemmelser. I et prosjekt om rekruttering til Politihøgskolen måtte forskerne slå kategorier sammen ut fra en slik begrunnelse. Da materialet var delt i kategoriene kjønn og etnisk bakgrunn, oppsto mulighet for identifisering selv om

2 Se også Forskningsetisk sjekklister, <http://www.etikk.no/no/Forskningsetikk/Etiske-retningslinjer/Forskningsetisk-sjekklister/> (Lastet 11.10.2012)

antallet informanter i utgangspunktet var stort. Det samme gjaldt i et stort empirisk prosjekt om doping. Her måtte de opprinnelige kategorier basert på høyde, vekt og sesjonssted endres, selv om de forhåndsbestemte kategoriene var forskningsmessig interessante. Personidentifikasjon kunne bli mulig hvis grupper ikke ble slått sammen til bredere kategorier.

I prosjekter som inneholder informasjon om politiets metoder og etterforskning oppstår ofte problemer med hensyn til hvilke informasjoner som kan formidles til allmennheten. Når politiforvaltningen gir forskere tilgang til taushetsbelagt informasjon, kan det stilles vilkår om gjennomsyn av rapporten før publisering. På Politihøgskolen har dette ført til krav om at prosjekter skal unntas offentlighet. Dette kan være problematisk. At en rapport inneholder taushetsbelagt informasjon, kan ikke begrunne at hele rapporten skal unntas offentlighet. I en konkret sak forskningsavdelingen ved Politihøgskolen tok opp, ble det foretatt en ny vurdering etter at rapporten var blitt ”unntatt offentlighet”, vurdert ut fra hensyn til politiets virksomhet (politiloven § 24). Løsningen på konflikten ble å omformulere deler av rapporten og å fjerne taushetsbelagt informasjon.

**KILDEVERNET: OPPLYSNINGS- OG VARSLINGSPLIKT ELLER
VITNEPLIKT KAN KOLLIDERE MED TAUSHETSPLIKT OG TAUS-
HETSLØFTE OG SETTE VERNET AV KILDENE TIL SIDE**

Kildevern: taushetsplikt i kollisjon med varslingsplikt. Kildevernsspørsmål dreier seg i prinsippet om kollisjoner mellom taushetsplikt og ulike myndigheters rett til tilgang til informasjon.

Foreløpig har vi kun tatt opp hvordan slike kollisjoner kan oppstå i forbindelse med forvaltningslovens bestemmelser. Da er det forvaltningen som innenfor et begrenset område kan kreve informasjon om hvem som for eksempel har deltatt i en studie og er kilder til informasjonen. Disse bestemmelsene er gitt i forvaltningsloven §§ 13. Kildevernet oppstår da i kollisjon mellom taushet og hvem som er kilden.

Kildevernet dreier seg i tillegg om kollisjoner mellom taushet og varslingsplikt. Da er det forskeren selv som har plikt til å melde om informasjon hun har fått tilgang til og som er taushetsbelagt. Myndigheter kan også kreve at forskeren informerer om alvorlige forhold de anonymisert har beskrevet i sine rapporter. Varslingsplikten reguleres av straffelovsbestemmelser i § 139 og § 172, samt av Barnevernsloven § 6-4, annet ledd.

Forskeren rapporterer vanligvis sine funn og hva de baseres på. Hun vil møte sentrale kildevernsspørsmål når hun har plikt til å oppgi hvem som er kilden og i vurderinger av når hun eventuelt har slik plikt. Kildevernsspørsmål oppstår dessuten når hun på egenhånd har varslingsplikt om alvorlige forhold hun har blitt informert om gjennom sin forskning, og når hun etter krav fra retten eller andre myndigheter har plikt til å informere om slike forhold.

Rapporteringsplikt i følge straffeloven § 139. I norsk lovgivning finnes det ikke mange bestemmelser som pålegger forskere å rapportere til politi eller barnevern om forhold de er blitt gjort kjent med gjennom sin forskning. Det finnes imidlertid bestemmelser om varslings- eller meldeplikt ved spesielle situasjoner.

Bestemmelsene kommer til uttrykk i paragraf 139 i straffeloven. Forskere har varslingsplikt om forhold som beskrives under denne paragrafen.

Paragrafen er i hovedsak en avvergeparagraf. Med dette menes at varslingsplikt gjelder for kriminelle handlinger som kan komme til å skje, for å avverge eller forebygge at de blir utført. Dette gjelder kun for spesielle forbrytelser. Varslingsplikten er avgrenset til de groveste forbrytelsene som drap, ran, seksualforbrytelser og handlinger som kan skade befolkningen eller viktige samfunnsinteresser. Det vil si at paragrafen kun omfatter handlinger som er grovt krenkende overfor personer og samfunn.³ Juristen Morten Holmboe hevder i en artikkel i *Lov og Rett* at det er sikker rett at lovteksten i avvergeparagrafen setter varslingsplikten foran taushetsplikten. Norsk rett anerkjenner ikke noen absolutt taushetsplikt (Holmboe, 2010).

3 Strl § 139. Med bot eller fengsel inntil 1 år straffes den som unnlater å anmelde til politiet eller på annen måte å søke og avverge en straffbar handling eller følgene av den, på et tidspunkt da dette fortsatt er mulig og det fremstår sikkert eller mest sannsynlig at handlingen vil bli begått. Avvergingsplikten gjelder uten hensyn til taushetsplikt og innebærer en plikt til å avverge mytteri, krigsforræderi, spionasje eller forbund om rømming etter militær straffelov eller en forbrytelse mot lov om forsvarshemmeligheter §§ 1, 2, 3, eller 4, eller en forbrytelse som nevnt i denne lovs §§ 83, 84, 86, 87, nr 2, 90, 91, 92, 93, 94, 98, 99, 99a, 100, 104a, 148, 149, 150, 151a, 151b første og tredje ledd, 152, 152a, 153, 153a, 154, 159, 169, 192, 193, 195, 197, 199, 200 annet ledd, 217, 219, 223 annet og tredje ledd, 225, 229 annet og tredje straffalternativ, 231, 233, 233a, 234, 242, 243, 267, 268 eller 269 eller følgende av en av disse handlingene. Ved forbrytelse mot §§ 197 og 199 gjelder plikten likevel bare når fornærmede er under 16 år. Medvirkning straffes på samme måte. Dog er han straffri, såfremt forbrytelsen ikke kommer til fullbyrdelse eller til straffbart forsøk, eller såfremt avvergelsen ikke kunne skje uten å sette ham selv, noen av hans nærmeste eller noen uskyldig for tiltale eller fare for liv, helbred eller velferd. På samme måte, dog i intet tilfelle med høyere straff enn den for forbrytelsen selv satte, straffes den overordnede, der har unnlatt å hindre en i hans tjeneste forøvet forbrytelse, såfremt dette var ham mulig.

I tilfeller der forskeren får informasjon om at et drap er begått, vil taushetsplikten som hovedregel gjelde. Men varslingsplikten kan gjelde også *etter* at en svært alvorlig og straffbar handling - som drap - er begått, dersom forskeren kan avverge følgene av handlingen. Varslingsplikten gjelder altså hvis forskeren for eksempel får kjennskap til at et nært familiemedlem av offeret er traumatisert som en følge av drapet. Selv der det ikke er snakk om slike følger og forskeren rettslig sett ikke har plikt til å bryte sin taushet og varsle myndighetene, kan det oppstå et stort etisk dilemma for en forsker å håndtere informasjon om alvorlige, men fortidige straffbare handlinger. Kunnskap om at et drap er begått og ikke oppklart, kanskje offeret kun er identifisert som saknet person, vil være så tungt å bære på at forskeren kanskje må vurdere å bryte sin taushetsplikt. Da må hun også være villig til å ta eventuelle konsekvenser et brudd på taushetsplikten kan medføre.

Hvis forskeren får kunnskap om forhold som innebærer at noen uskyldige er dømt eller tiltalt, vil straffeloven paragraf 172⁴ innebære varslingsplikt for forskeren. I dette tilfellet dreier det seg om å avverge justismord.

Det er imidlertid noen begrensninger i varslingsplikten. Det er først når forskeren er sikker på eller oppfatter det som mest sannsynlig at alvorlige kriminelle handlinger vil bli utført, at

4 § 172. Med Bøder eller Fængsel indtil 1 Aar straffes den, som, skjønt det kunde ske uden at udsætte ham selv, nogen af hans nærmeste eller nogen uskyldig for Tiltale eller Fare for Liv, Helbred eller Velfærd eller tab for borgerlig Agdelse, undlader at oplyse Omstændigheder, der godtgjør, at en for en Forbrydelse tiltalt eller dømt er uskyldig, eller som medvirker til saadan Undladelse. Opplysningsplikten gjelder uten hensyn til taushetsplikt.

varslingsplikten kommer til uttrykk. Plikten utløses ikke av at en mistenker at handlingen kan skje eller av bekymringer knyttet til det.

Det er grunn til å tro at kollisjoner mellom varslingsplikt og taushetsplikt sjelden oppstår i hovedtyngden av den forskningen som utøves i Norge. Forskningsfeltet vi er involvert i på Politihøgskolen, gjør det imidlertid sannsynlig at slike kollisjoner kan oppstå nå og da.

Selv har jeg opplevd slike kollisjonssituasjoner to ganger, begge for flere år siden. Den ene var etter at en informant formidlet at en venn i det kriminelle miljøet han var en del av, hadde til hensikt å drepe en ”hatperson”. Vennen var alvorlig syk og hadde lite håp om å leve særlig lenge. Derfor mente han det var greit å drepe. Han ville dø før drapet kom opp for retten. En slik informasjon kan utløse varslingsplikt i henhold til straffeloven § 139. Jeg var imidlertid ikke overbevist om at informasjonen var pålitelig, men det var for tungt å sitte på denne kunnskapen og alene vurdere om den var sikker eller upålitelig. Jeg kontaktet derfor først et medlem av NESH om dette, og deretter politiet for nærmere avklaring av mitt ansvar og spesielt om det var grunn til å lite på opplysningene. Dette skjedde uten å oppgi hvem kilden var. Informasjonen ble av politiet vurdert til ikke å være tilstrekkelig pålitelig til at videre varslingsplikt måtte tre i kraft. Det har heller ikke i etterkant vært noen indikasjoner på at drap eller annen alvorlig voldshandling ble utført i dette miljøet.

En annen informant insisterte på at feil person var dømt i en drapssak som hadde skjedd i den gjengen informanten tilhørte. Slik informasjon kan utløse varslingsplikt i henhold

til straffeloven § 172 dersom det ikke ville medføre fare for liv, helbred eller velvære for informanten, meg selv eller noen nærstående. Undersøkelser jeg foretok om rettssaken i etterkant og kontakt med politiet om pådømmingen – også her uten å oppgi hvem kilden var – viste imidlertid at påstanden måtte være basert på rykter og konspirasjon. Personen som sonet var dømt ut fra sikre bevis. Hvis informasjonen hadde vært pålitelig, måtte jeg her dessuten ha foretatt vurdering av om informantens liv, helbred og velvære kunne settes i fare. Hvis informanten ble identifisert som kilde, kunne hevn være et mottiltak fra personer som ikke ønsket at informasjon ble tilført politiet.

En annen av våre forskere på Politihøgskolen fikk informasjon i en av studiene sine om at det var satt skuddpremie på en navngitt person. Denne informasjonen ble også for tung å bære. Informasjonen ble vurdert som pålitelig og falt dermed inn under varslingsplikten. Den ble håndtert av politiet, slik at handlingen kunne avverges.

Det er viktig å være klar over at om man som forsker unnlater å varsle om forhold som inngår i straffeloven § 139 og § 172, er man strafferettslig ansvarlig. Forskeren kan da stilles for retten og straffes. Det er også viktig at forskeren i sin taushetsavtale med sine forskningssubjekter informerer om den varslingsplikten som inngår i disse paragrafene. Kun da kan informantene foreta et selvstendig og fritt samtykke.

En mer begrenset rapporteringsplikt kommer til uttrykk i barnevernsloven § 6-4, annet ledd. Her uttrykkes det at offentlige myndigheter skal, av eget tiltak, uten hinder av taushetsplikt, gi opplysninger til kommunens barnevernstjeneste når det er

grunn til å tro at et barn blir mishandlet i hjemmet eller det foreligger andre former for omsorgssvikt, eller når et barn har vist vedvarende alvorlige atferdsvansker. Forskere på Politihøgskolens forskningsavdeling og forskere på universiteter og høyskoler hører til under gruppa ”offentlige myndigheter”. Får en kunnskap om omsorgssvikt og atferd som bestemmelsen beskriver, må dette rapporteres, selv om det vil sette tilliten hos forskningsinformantene – og kanskje hele prosjektet – i fare. Når det gjelder informasjon som gis om gjentakbare seksuelle overgrep eller gjentakbare mishandlinger mot barn, vil straffeloven § 139 også innebære varslingsplikt. Informasjonen om slik varslingsplikt bør inngå i informasjon til kildene, som unntak fra det taushetsløftet forskeren gir sine informanter. Regionale komiteer for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk (REK) har lagt dette inn som et fast innslag i taushetserklæringen som gis informantene. Den må følges for å få tillatelse til å gjennomføre forskningsprosjekter som REK godkjenner. I mine prosjekter har jeg valgt ut ungdom som allerede er under omsorg av barnevernet og der de fleste er plassert i tiltak ifølge tvangsparagrafen i barnevernsloven. Da oppstår ikke en slik tillitskrise. Barnevernet innehar tilstrekkelig informasjon og har allerede iverksatt tiltak for å beskytte den unge slik at nye overgrep avverges og forebygges.

Kildevern: Kollisjoner som kan oppstå mellom vitneplikt og taushet. Alle har vitneplikt for domstolen. Dette gjelder både i straffesaker og i sivile saker, og er en grunnleggende samfunnsplikt. Taushetsplikt innebærer i prinsippet en begrensning av vitneplikten.

Forholdet mellom taushetsplikt og vitneplikt er imidlertid i stor grad lovregulert. Noen profesjoner har sterk taushetsplikt. Dette gjelder blant andre for leger, psykologer, prester, journalister, advokater, sykepleiere og jordmødre. Deres taushetsplikt står nesten alltid over vitneplikten. Forskere inngår derimot ikke i denne gruppen med sterk taushetsplikt.

I den forvaltningsmessige taushetsplikten står taushetsplikten svakere i forhold til vitneplikten. I utgangspunktet skal taushetsplikten hindre at forskeren forklarer seg. Bestemmelser i tvisteloven og straffeprosessloven tilsier imidlertid at det fagdepartementet som forskeren sorterer under, kan frita fra taushetsplikt, slik at forklaring må gis. Domstolen kan også selv bestemme at den vil sette taushetsplikten til side. Dette vil si at forvaltningsloven, som vi også tidligere har sett, i utgangspunktet gir liten taushetsbeskyttelse for identitetsopplysninger. Taushetsvernet kan oppheves når det kolliderer med vitneplikten. Den forvaltningsmessige taushetsplikten gir derfor ikke kildebeskyttelse når sterke motstående hensyn krever at kildens identitet avsløres.

Den særlige forskningsmessige taushetsplikten har imidlertid en bestemmelse som kan verne informasjon gitt ved taushetsløfte. Hvordan denne står seg i forhold til vitneplikten, er imidlertid omstridt. Eivind Smith mener retten til å beskytte forskerens kilder må gå foran vitneplikten (NESH, 1998). Justisdepartementets lovavdeling har kommet til motsatt konklusjon. Vitneplikten har tradisjonelt en sterk stilling i Norge. Det kreves sterke begrunnelser for at den forskningsmessige taushetsplikt skal få større gjennomslag enn den forvaltningsmessige.

Men foreløpig synes det ikke å finnes noen autoritativ avgjørelse på spørsmålet. Journalister og redaktører har i dag et nærmest absolutt kildevern, som ikke er forankret i taushetspliktsregler, men i egne bestemmelser om begrensning i journalisters og redaktørers vitneplikt. Skal forskere oppnå samme situasjon som journalister, kreves det lovendring. Forskere trenger et langt sterkere lovvern for å sikre anonymitet og konfidensialitet overfor sine informanter. Schjatvet hevder i bladet *Forskningsetikk* (2009) at taushetsvernet krever en ny debatt knyttet til hvordan forskere ser på seg selv i slike kollisjons-situasjoner. Ønsker forskeren å være en som trenger størst mulig handlingsrom for å finne fram til forskningsfunn, og ikke være en som er forpliktet til å oppklare alvorlig kommende kriminalitet, alvorlige overgrep mot barn eller informasjon om justismord? En forsker kan da komme opp i de samme situasjoner som politiet og prester anklager forsvarsadvokater for, nemlig å bidra til at klienter ikke får lagt kriminelle forhold bak seg. Dette skaper igjen nye dilemmaer. Jeg er enig med Schjatvet i at det er legitimt for en forsker å argumentere for at hennes primære forpliktelse ligger i forskningen og i den taushetsrett som er nødvendig for å få inn allsidige og nyanserte informasjoner. Men forskerrollen må også inngå i et bredere samfunnsansvar, som innebærer at taushetsretten ikke må strekkes for langt. Forskeren må reflektere omkring dette, bli bevisst på og avklare sitt ståsted både overfor seg selv, overfor informantene sine og overfor samfunnet. Det vil, i følge Schjatvet, være umulig å innta en etisk reflektert posisjon dersom forskeren både ønsker å sikre seg tilgang til data og i etterkant fritt formidle til politi og påtalemyndighet. Et etisk

reflektert kildevern vil innebære at informantene gis kunnskap om og forståelse av hvilke begrensninger taushetsretten innehar. Kun da kan de gi et fritt, bevisst og informert samtykke. Kun da kan forskeren forholde seg sannferdig til de begrensninger som ligger i taushetsretten⁵.

5 Eksempler som er gitt på dilemmaer er basert på egne erfaringer og samtaler med forskere på PHS våren 2010 om forskningsetiske dilemmaer de har møtt i sin forskning, samt på presentasjoner de har gitt på PHS' forskningskonferanser om dette. Disse er også gjengitt i flere av de refererte artiklene.

REFERANSELISTE

- Bjørge, T. & Myhrer, T-G. (2008): *Forskningsetisk veileder*, Politihøgskolen
- Blix, T. C. (2009): Informantene ble sporet opp og avhørt, *Forskningsetikk*, nr. 02/Juni 2009
- Jakobsen, S.E. (2009): "Trenger forskere bedre kildevern?" *Forskningsetikk*, nr. 02/Juni 2009
- Holmboe, M. (2010): Prester, taushetsplikt og avverging av overgrep, *Lov og Rett*, nr 5, 2010 s 241-242
- Ingierd, H. & Langtvedt, N.J.: "Taushetsplikt" (Sist oppdatert: 24. januar 2012). De nasjonale forskningsetiske komiteene. Tilgjengelig på <http://www.etikkom.no/no/FBIB/Temaer/Personvern-og-ansvar-for-den-enkelte/Taushetsplikt/>. [Lastet 27.mars 2012]
- Myhrer T-G. (2009): "Tro, håp og realiteter". Foredrag holdt på Nordisk politiforskningsseminar, 13.-15. august 2009, Upubl. paper, Politihøgskolen
- Myhrer T-G (2008): "Rettslige problemstillinger knyttet til observasjon som metode i politiforskningen", I: *Policing in Scandinavia. Proceedings from the conference on police research in Växjö*, August 2007 (s 31-43). Växjö University Studies in Policing, Nr 005-2008
- Skilbrei M-L. (2009): "Ønsker ikke absolutt taushetsplikt", *Forskningsetikk*, nr. 02/Juni 2009
- Smith, E. (1998): *Taushetsplikt og kildevern for forskere*. Oslo: Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH)
- Thomassen, G. & Myhrer, T-G. (2009): *Kommunikasjonskontroll og betydning for etterforskning, personvern og rettssikkerhet: En studie av erfaringer med bruk av metoden*. Vedlegg til NOU 2009:15 Skjult informasjon – åpen kontroll, Oslo <http://www.regjeringen.no/nb/jd/dok/nouer/2009/nou-2009-15/35.html?id=569766>

Om forfatterne

Bente Gullveig Alver er professor emerita i folkloristikk ved Universitetet i Bergen. Hennes fagfelt er folkelig religiøsitet, magi, festliv, ritualbruk og kulturelle perspektiver på sykdom og helse. Særlige interesser er metodeutvikling og forskningsetiske utfordringer i kultur- og samfunnsfag. Alver har vært medlem i NESH og i UiBs redelighetsutvalg.

Ragnhild Bjørnebekk er forsker på Politihøgskolen. Hennes forskning kretser rundt mediers virkning på barn og unge, skadelig innhold på Internett, vold, gjenger og antisosialitet i familier. Hun har også arbeidet i internasjonale ekspertgrupper (UNESCO, WHO).

Tom Christian Blix har lang og variert tjeneste fra Forsvaret, inkludert bred erfaring fra internasjonal tjeneste. Han er utdannet sosiolog og hans akademiske arbeid angår i stor grad kommunikasjonsutfordringer knyttet til innsettelse av militære

styrker i fremmede kulturer. Fram til nyttår 2012 arbeidet han som generalsekretær for Norges Veteranforbund for Internasjonale Operasjoner.

Arne Backer Grønningsæter er forsker II på Fafo. Han er sosionom og har tidligere jobbet som sosialarbeider og fagforeningsleder. Hans forskning har i hovedsak vært konsentrert om utsatte gruppers levekår og velferdsstatlige tjenester.

May-Len Skilbrei er sosiolog og forsker ved Fafo. Skilbrei forsker på erfaringer med prostitusjon og menneskehandel, og om politikkutvikling på disse feltene. I tillegg forsker hun på spørsmål om ulike former for migrasjon og på norsk innvandringspolitikk.

Forskere kan få kjennskap til sensitiv informasjon om enkeltmennesker eller grupper. Noen ganger er innsamlingen av slik informasjon selve målet med forskningen. Andre ganger får forskere vite om lidelser, trusler, eller kriminelle handlinger uten å ha spurt om det. Hvilke forpliktelser har forskerne i slike tilfeller? Når bør forholdet meldes videre til andre, som foresatte, politi eller andre myndigheter?

